

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

Interne Nota 313

Ansjetet van Reeuwijk

Financiering van de bedrijfsovername op enkele weidebedrijven

December 1985

NIET VOOR PUBLIKATIE – NADruk VERBODEN

WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	9
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	9
1.2 Doel en probleemstelling van het onderzoek	9
1.3 Indeling van de scriptie	10
2. LITERATUUR ONDERZOEK	11
2.1 Inleiding	11
2.2 Enkele algemene gegevens over de bedrijfshoofden	11
2.3 Enkele kenmerken van de overgenomen bedrijven	11
2.4 Vermogensvorming vóór de bedrijfsovername	12
2.5 De wijze van financieren van de bedrijfsovername	13
3. MATERIAAL EN METHODEN	15
3.1 Inleiding	15
3.2 Onderzoekspopulatie en steekproef	15
3.3 Verzameling van de gegevens	15
3.4 Verwerking van de gegevens	16
4. ENKELE ALGEMENE GEGEVENS OVER DE BEDRIJFSHOOFDEN	18
4.1 Inleiding	18
4.2 Het gevolgde onderwijs	18
4.3 De beroepsgeschiedenis	18
4.4 De burgerlijke staat	19
4.5 De echtgenote	20
4.6 De leeftijd bij de bedrijfsovername	20
4.7 De relatie tot het vorig bedrijfshoofd	20
4.8 De voorbereidingen op de bedrijfsovername	20
5. ENKELE KENMERKEN VAN DE OVERGENOMEN BEDRIJVEN	22
5.1 Inleiding	22
5.2 De bedrijfsoppervlakte	22
5.3 De produktieomvang	22
5.4 De arbeidsbezetting	23
5.5 Pacht- en eigendomsbedrijven	23
6. VERMOGENSVORMING VÓÓR DE BEDRIJFSOVERNAME	24
6.1 Inleiding	24
6.2 Beloning voor de verrichte arbeid in loondienst	24
6.3 Vermogensvorming binnen een samenwerkingsverband	25
6.4 Overige vermogensoverdrachten	26
6.5 Het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsovername	26
7. DE WIJZE VAN FINANCIEREN VAN DE BEDRIJFSOVERNAME	31
7.1 Inleiding	31
7.2 Het totale vermogen na de bedrijfsovername	31
7.3 Het eigen vermogen na de bedrijfsovername	34
7.4 Het vreemde vermogen na de bedrijfsovername	39

INHOUD (vervolg)

	B1z.
8. SLOTBESCHOUWING	40
9. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK	43
LITERATUUR	44
BIJLAGEN	45
1. Het enquête formulier	45
2. Herwaardering	50
3. De prijs waartegen de grond werd overgenomen	51
4. Steekproeftrekking	52
5. De correlatiecoëfficiënt	53

WOORD VOORAF

In het kader van een driemaands doctoraal afstudeervak agrarische bedrijfseconomie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, heb ik onderzoek gedaan naar de financiering van de bedrijfsovername. Het onderzoek is uitgevoerd bij het Landbouw-Economisch Instituut te Den Haag en heeft plaats gevonden in de laatste vier maanden van 1984. In de maanden mei en juni 1985 werd het verslag geschreven.

Mijn dank gaat uit naar Drs. S. Aukema en Drs. J.G.A. Overgaauw voor de tijd en moeite, die zij aan dit onderzoek hebben besteed. Mede dankzij hun enthousiaste begeleiding ben ik tot een dieper inzicht in de agrarische bedrijfseconomie gekomen. Ook de heer E. Steenbergen wil ik bedanken voor de bijzonder prettige en voortvarende wijze waarop hij mij heeft geholpen bij het verzamelen van de gegevens. Het onderzoek dat onder de (LH-)begeleiding van Ir. G. Giesen stond, is mede door zijn opbouwende kritiek tot stand gekomen. Last but not least ben ik zeer veel dank verschuldigd aan de agrariërs, die hebben deelgenomen aan het onderzoek. Hun gastvrijheid, de bereidheid die zij toonden om hun fiscale rapporten aan mij te geven en hun openhartigheid tijdens de mondelinge enquêtes, stel ik zeer op prijs.

Wageningen, november 1985

Ansjet van Reeuwijk

SAMENVATTING

De financieringsproblematiek bij bedrijfsovername, is onder andere veroorzaakt door de toegenomen vermogensbehoefte en door de gestegen rentevoet. De financieringslasten kunnen hierdoor in verhouding tot het bedrijfsinkomen zo hoog worden, dat er weinig over blijft voor het normale levensonderhoud. Deze financieringsproblematiek vraagt herhaalde aandacht. Daar er sinds vijftien jaar geen onderzoek meer is geweest naar de financieringsknelpunten bij bedrijfsovername, besloot het LEI een oriënterende studie uit te voeren om inzicht te verschaffen in deze problematiek.

De studie is beperkt tot veehouders, die in de periode 1977 - 1982 voor het eerst zelfstandig bedrijfshoofd zijn geworden door overname van een bestaand bedrijf. De tien bij het onderzoek betrokken agrariërs zijn ingedeeld in drie groepjes: grote eigenaren, kleine eigenaren en (kleine) pachters. Voor het onderscheid tussen pacht- en eigendomsbedrijven, is naast de pacht/eigendom verhouding van de cultuurgrond, mede rekening gehouden met de pacht of de eigendom van de gebouwen. Het onderscheid tussen groot en klein ligt bij een produktieomvang van 150 sbe.

Enkele algemene gegevens over de bedrijfshoofden

Twee agrariërs bleken geen voortgezet onderwijs te hebben genoten. Het aantal dat de middelbare agrarische school heeft voltooid, bedroeg vier. Het merendeel van de ondernemers heeft vóór de bedrijfsovername op het ouderlijke bedrijf gewerkt. Alle bedrijven zijn overgenomen binnen familieverband, waarbij vijf bedrijven via een samenwerkingsvorm.

Vijf agrariërs zijn vóór de bedrijfsovername getrouwd, één in het jaar van overname en drie nadien. De zes bij de bedrijfsovername aanwezige boerinnen, werkten gemiddeld 2,6 uur per dag op het bedrijf.

De gemiddelde leeftijd op het moment van overname bedroeg 29,0 jaar. De ondernemers die via een samenwerkingsverband het bedrijf hebben overgenomen, waren gemiddeld negen jaar ouder dan de anderen.

Enkele kenmerken van de overgenomen bedrijven

De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond in gebruik bedroeg direct na de overname bij de grote eigenaren 38,7 ha, bij de kleine eigenaren 10,7 ha en bij de pachters 24,3 ha. Een geringe oppervlakte werd niet of nauwelijks gecompenseerd door intensieve landbouwmethoden. De grote eigendomsbedrijven hadden een produktieomvang van 333 sbe, de kleine eigendomsbedrijven 119 sbe en de pachtbedrijven 125 sbe.

Vermogensvorming vóór de bedrijfsovername

Geen van de ondernemers die op het ouderlijk bedrijf in loondienst hebben gewerkt, ontving een CAO-loon. De ondernemers die via een samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, konden een aanzienlijk maatschapsaandeel ontwikkelen. De hoogte van het maatschapsaandeel was afhankelijk van de winstverdeling, de winstgevendheid van het bedrijf en de duur van het samenwerkingsverband. Het gemiddeld eigen vermogen vóór de bedrijfsovername was bij de ondernemers die het bedrijf via een samenwerkingsverband hebben overgenomen, vele malen groter dan dat van de anderen. Het eigen vermogen van de grote eigenaren was f 321.800,-, dat van de kleine eigenaren f 48.000,- en dat van de pachters f 104.400,-.

De wijze van financieren van de bedrijfsovername

Het totale vermogen na de bedrijfsovername bedroeg op de grote eigendomsbedrijven f 1.801.500,-, op de kleine eigendomsbedrijven f 461.500,- en op de pachtbedrijven f 261.900,-. De grond in eigendom bedroeg op deze bedrijven resp. 51%, 46% en 3% van het balanstotaal. Het balanstotaal werd voornamelijk gefinancierd met eigen vermogen; dit bedroeg op de grote eigendomsbedrijven 55% van het balanstotaal, op de kleine eigendomsbedrijven 58% en op de pachtbedrijven 64%. Op de tweede plaats werden de bedrijven gefinancierd met leningen van familieleden; de percentages bedroegen resp. 28%, 21% en 26%.

Uit het onderzoek blijkt dat het eigen vermogen tijdens de bedrijfsovername is toegenomen. Bij de grote eigenaren bedroeg deze toename f 660.300,-, bij de kleine eigenaren f 220.600,- en bij de pachters f 62.300,-. De belangrijkste oorzaak van deze toename is het verschil tussen de vrije marktwaarde van de overgenomen produktiemiddelen en het bedrag dat er voor betaald is.

Conclusies

Het onderzoek blijkt sterk te zijn beïnvloed door uitschieters die in het te beperkte cijfermateriaal voorkwamen. Het onderzoek geeft de indruk dat weinig eigen vermogen gevormd kan worden op bedrijven die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm worden overgenomen. Tevens blijkt dat de bevoordeling bij overdracht van produktiemiddelen en de familieleningen een belangrijke rol spelen bij de financiering.

De uit het onderzoek voortgekomen indicaties geven aan dat verder onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername aanbeveling verdient, teneinde de financieringsknelpunten te onderbouwen met representatief cijfermateriaal.

1. INLEIDING

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

De afgelopen decennia hebben er in de land- en tuinbouw grote veranderingen plaatsgevonden. Het aantal bedrijven verminderde sterk, de produktiviteit nam toe en de bedrijven specialiseerden zich. Dit alles ging gepaard met een toename in de bedrijfsomvang en in de mechanisatiegraad. Zowel de toename in de bedrijfsomvang als in de mechanisatiegraad veroorzaakten een toename van de vermogensbehoefte. Deze toename werd tevens versterkt door een forse stijging van de grondprijzen en van de prijzen van de andere produktiefactoren. Dit alles heeft ertoe geleid dat in veel gevallen de verhouding tussen het eigen vermogen en het vreemd vermogen sterk veranderde. Werd vroeger het bedrijf voornamelijk gefinancierd met familievermogen, tegenwoordig zal het bedrijf voor een aanzienlijk deel mede gefinancierd worden met vermogen van derden.

Wil een jonge agrariër een bedrijfsovername realiseren dan is het noodzakelijk om over een aantal financieringsbronnen te beschikken.

In de eerste plaats valt te denken aan eigen vermogen. Maar door de structureel lage inkomens in de land- en tuinbouw zal de beloning (van de arbeid verricht in loondienst) en daarmee de vorming van eigen vermogen onvoldoende kunnen plaatsvinden. In toenemende mate wordt tegenwoordig middels een maatschap of een vennootschap onder firma een tussenfase ingevoegd van gezamenlijk ondernemerschap. Doordat gebruik kan worden gemaakt van fiscale faciliteiten zijn de mogelijkheden voor vermogenvorming in principe ruimer dan bij het loondienstverband.

Op de tweede plaats is er de financiering met vreemd vermogen. Deze financieringsbron is echter aan grenzen gebonden daar de beschikbaar komende middelen de ruimte voor rente- en aflossingsverplichtingen bepalen.

Om de bedrijfsovername financieel mogelijk te maken kan de familie de opvolger geldelijk bevoordelen door bijvoorbeeld de grond beneden de marktprijs over te doen. Deze derde financieringsbron wordt echter door fiscale regelingen beperkt.

In de standsorganisaties, in het Landbouwschap en ook binnen het Ministerie van Landbouw, wordt druk gediscussieerd over mogelijke oplossingen voor deze financieringsknelpunten die bij de bedrijfsovername ontstaan. Oplossingen voor deze knelpunten zijn niet goed mogelijk zonder een beeld te hebben van de financiering van de bedrijfsovername. Daar er sinds vijftien jaar geen onderzoek meer is geweest naar deze financieringsproblematiek, is er bij de diverse organisaties behoefte ontstaan aan gegevens over deze materie. Mede naar aanleiding van deze lacune in de gegevens besloot het LEI een oriënterende studie uit te voeren, vooruitlopend op een meer uitgebreid onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername. Door een onderzoek kunnen de financieringsknelpunten signaleerd worden.

1.2 Doel en probleemstelling van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is inzicht te verschaffen in de financiering van de bedrijfsovername. Het is een oriënterende studie, ter verkenning van de problemen die men kan tegenkomen bij een meer uitgebreid onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername, welke zal worden uitgevoerd door het LEI.

Binnen de genoemde doelstelling zullen de volgende probleemvelden centraal staan:

1. de vermogensvorming door de bedrijfsopvolger vóór de bedrijfsovername;
2. de wijze van financieren van de bedrijfsovername.

ad 1. De vermogensvorming door de bedrijfsopvolger vóór de bedrijfsovername

Het gaat er om te weten hoeveel eigen vermogen de bedrijfsopvolger had op het moment van bedrijfsovername. Het eigen vermogen kan zijn ontstaan uit inkomstenbronnen en uit vermogensoverdrachten. Inzicht in de wijze van inkomensvorming en de overdrachten van vermogen is nodig teneinde verschillen in hoogte van het eigen vermogen tussen de bedrijven bij overname te kunnen verklaren. Uit een bedrijfseconomische balans, vlak voor het moment van bedrijfsovername kan de vermogenspositie van de toekomstige ondernemer worden nagegaan.

ad 2. De wijze van financieren van de bedrijfsovername

Hierbij gaat het er om na te gaan welke financieringsbronnen er zijn aangewend om de bedrijfsovername te financieren. De financieringsbronnen kunnen zijn: het eigen vermogen vóór de bedrijfsovername, de bevoordeling bij overdracht van produktiemiddelen, vermogensoverdrachten en vreemd vermogen.

1.3 Indeling van de scriptie

In hoofdstuk 2 wordt een soortgelijk onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername behandeld, dat vijftien jaar geleden is uitgevoerd. De opzet van het onderzoek komt in hoofdstuk 3 aan de orde. De rapportage en interpretatie van de gegevens volgen in de hoofdstukken 4 tot en met 7.

In hoofdstuk 4 wordt een beeld gegeven van de geënqueteerde bedrijfs- hoofden, vervolgens, in hoofdstuk 5, een beeld van de bedrijven die zij hebben overgenomen. De vermogensvorming vóór de bedrijfsovername en de wijze van financieren van de bedrijfsovername komen in hoofdstuk 6, resp. 7 aan de orde.

Tenslotte volgen in hoofdstuk 8 de slotbeschouwingen en in hoofdstuk 9 conclusies en aanbevelingen voor verder onderzoek.

2. LITERATUURONDERZOEK

2.1 Inleiding

Voor mijn onderzoek hebben twee LEI-rapporten van Aukema e.a. (1971) en van Biemans e.a. (1972) als uitgangspunt gediend. Beide publikaties kwamen voort uit één onderzoek dat betrekking had op de financiering van de bedrijfsovername bij jonge beginnende agrariërs in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant. De gegevens voor het onderzoek zijn ontleend aan een enquête onder een aantal jonge agrariërs die, tussen mei 1967 en mei 1968 voor het eerst zelfstandig bedrijfshoofd zijn geworden, door overname van een bestaand bedrijf (al dan niet via een gemeenschappelijke exploitatie met iemand van een oudere generatie als tussenfase in de bedrijfsoverdracht). In totaal hebben in Friesland 25 eigenaren en 127 pachters, in Gelderland resp. 43 en 95 en in Noord-Brabant resp. 86 en 67 aan dit onderzoek meegewerkt. De landbouwbedrijven behoorden zowel tot de veeteeltsector als tot de akkerbouwsector. Er zijn geen tuinbouwbedrijven bij betrokken geweest.

2.2 Enkele algemene gegevens over de bedrijfshoofden

Uit het onderzoek van Biemans e.a. (1972) bleek dat één vijfde van de geënquêteerde jonge agrariërs in alle drie provincies geen voortgezet dagonderwijs heeft gevolgd. Slechts 20% à 30% van de betrokken bedrijfshoofden, heeft minstens middelbaar agrarisch dagonderwijs genoten. Verreweg de meeste bedrijfshoofden hebben voordat zij zelfstandig werden op het ouderlijk bedrijf meegewerkt (95%). Opvallend is dat er belangrijke verschillen bestonden tussen de agrariërs in de drie provincies voor wat betreft het gewerkt hebben in een samenwerkingsvorm op het bedrijf. In Friesland heeft 30% van de opvolgers als partner in een samenwerkingsverband op het ouderlijke bedrijf gewerkt, in Gelderland 21% en in Noord-Brabant 7%.

Ten tijde van de enquête, in de eerste helft van 1969, was in Friesland 86% van de bedrijfshoofden gehuwd, in Gelderland 80% en in Noord-Brabant 78%. In Friesland en in Gelderland trouwden velen vóór het jaar waarin het bedrijf werd overgenomen (resp. 57% en 46%), terwijl in Noord-Brabant het merendeel wachtte tot het jaar van overname (83%) (Biemans e.a. 1972).

Verder bleek uit het onderzoek dat de gemiddelde leeftijd bij de bedrijfsovername in Friesland 28,8 jaar bedroeg, in Gelderland 29,5 jaar en in Noord-Brabant 27,4 jaar. Bedrijfshoofden die het bedrijf overnamen na een periode van samenwerking met iemand van een oudere generatie waren gemiddeld 2,7 jaar ouder dan de anderen.

De overgrote meerderheid van de bedrijven (86%) in alle drie provincies is van de ouders overgenomen (Biemans e.a., 1972).

2.3 Enkele kenmerken van de overgenomen bedrijven

In het rapport van Aukema e.a. (1971) werd voor het onderscheid tussen pacht- en eigendomsbedrijven, naast de pacht/eigendom verhouding van de cultuurgrond, mede rekening gehouden met de pacht of het eigendom van de gebouwen. Het algemene beeld was, zo bleek uit het onderzoek, dat van de bedrijven vóór overname in Friesland circa 50% pachtbedrijf en circa 50% eigendomsbedrijf was en in Gelderland en Noord-Brabant circa 80% eigendomsbedrijf en circa 20% pachtbedrijf. Een vergelijking van de pacht/eigendomssituatie van de bedrijven vóór en na de bedrijfsovername liet

zien dat door overname een aanzienlijke verschuiving optrad in de richting van de pacht. In Friesland is 67% van de eigendomsbedrijven pachtbedrijf geworden, in Gelderland 61% en in Noord-Brabant 32%. In alle drie provincies zijn de kleinere bedrijven relatief vaker in eigendom en minder in pacht overgedragen dan de grotere bedrijven.

Van de door Aukema e.a. (1971) onderzochte eigendomsbedrijven in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant was de gemiddelde bedrijfsoppervlakte direct na overname resp. 15,7 ha, 11,8 ha en 12,8 ha. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de pachtbedrijven was resp. 22,0 ha, 13,3 ha en 16,3 ha. Van de eigendomsbedrijven had resp. 76%, 78% en 69% een productieomvang van minder dan 100 sbe en van de pachtbedrijven 47%, 72% en 67%. Een productieomvang van 100 sbe kwam toendertijd ongeveer overeen met een productieomvang welke bij een moderne bedrijfsvoering door één persoon kon worden gerealiseerd. Een indruk van Aukema e.a. (1971) was dan ook dat, vele beginnende landbouwers een bedrijf van slechts geringe oppervlakte en omvang hebben overgenomen.

2.4 Vermogensvorming vóór de bedrijfsovername

Een toekomstig ondernemer kan een eigen vermogen vormen door inkomsten uit arbeid en door vermogensoverdrachten.

Uit het onderzoek van Biemans e.a. (1972) kwam duidelijk naar voren dat de beloning, die de meewerkende zoon voor zijn arbeid op het ouderlijk bedrijf ontving, in vele gevallen gering was. Van een beloning volgens CAO of op het niveau van het CAO-loon voor landarbeiders bleek met name in Gelderland en Noord-Brabant slechts zeer sporadisch sprake te zijn (resp. 5% en 3%). In Friesland kwam het vaker voor, dat de meewerkende zoon volgens CAO werd beloond (22%).

De vermogensoverdrachten, zoals schenkingen en erfenissen, speelden niet zo'n grote rol als de beloning voor de arbeid (Biemans e.a., 1972). Als bijzondere vermogensoverdracht kan genoemd worden de inbreng van de echtgenote. Het merendeel van de echtgenotes, zo bleek uit het onderzoek, heeft minder dan f 10.000,- bij het huwelijk en/of bedrijfsovername ingebracht. Volgens Biemans e.a. (1972) is het in de meeste gevallen geheel of nagenoeg geheel aan de inrichting van de woning, eventueel de bebouwing van het woonhuis besteed.

Er is aan de geënquêteerden gevraagd wat zijn bezittingen en schulden waren op het moment vlak vóór de bedrijfsovername. Uit deze opgestelde balans kwam het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsovername naar voren. Het is volgens Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) niet verwonderlijk dat het eigen vermogen van de bedrijfsopvolgers vaak erg gering was. De voornaamste reden daarvoor was dat de thuis meewerkende zoons minder verdienden dan het CAO-loon van een landarbeider. Hierdoor was vermogensvorming haast niet mogelijk. Vlak voor de overname had in Friesland 60% en in Gelderland 58% van de agrariërs een eigen vermogen van minder dan f 25.000,-; in Noord-Brabant was dit zelfs 74%.

Van invloed op de hoogte van het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsovername bleek het al of niet als partner in een samenwerkingsband te hebben gewerkt. De bedrijfsopvolgers die eerst in samenwerking een bedrijf hebben geëxploiteerd, alvorens het bedrijf over te nemen, hadden gemiddeld f 20.600,- meer aan eigen vermogen dan de anderen (Aukema e.a., 1971 en Biemans e.a., 1972). In tabel 2.1 staat het gemiddelde eigen vermogen vóór bedrijfsovername uitgesplitst naar wel of geen samenwerkingsverband en naar pachters-eigenaren. Een ander verschil dat naar voren kwam is, dat het gemiddelde eigen vermogen van de toekomstige eigenaren hoger was dan dat van de toekomstige pachters (resp. f 25.500,- en f 21.500,-).

Tabel 2.1 Gemiddeld eigen vermogen vóór bedrijfsovername (guldens)
(Aukema e.a., 1971)

	Categorie	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Overgenomen direct	eigenaren	24.100	30.600	15.100
van ouders	pachters	17.800	20.000	11.700
Overgenomen na	eigenaren	71.200	45.900	27.000
samenwerking	pachters	38.100	34.900	31.300

Het lag voor de hand dat er een positief verband zou bestaan tussen de leeftijd van de agrariër op het moment van de overname en de hoogte van het eigen vermogen op dat moment (Biemans e.z., 1972).

2.5 De wijze van financieren van de bedrijfsovername

Naast de bedrijfseconomische balans vóór de overname werd ook in het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) een bedrijfseconomische balans van het bedrijf vlak na de overname opgesteld. Door het eigen vermogen na overname te vergelijken met het eigen vermogen vóór de bedrijfsovername bleek dat in veel gevallen vermogensvorming ook tijdens de bedrijfsovername had plaatsgevonden, nl. door bevoordeling en door schenkingen.

Deze toename van het eigen vermogen bedroeg voor de eigenaren in Friesland f 4.900,-, in Gelderland f 36.900,- en in Noord-Brabant f 34.000,-. Voor de pachters waren deze bedragen resp. f 4.000,-, f 8.100,- en f 9.400,- (Aukema e.a., 1971).

De belangrijkste oorzaak van de toename was de overdracht van productiemiddelen door de ouders tegen lagere prijzen dan de balanswaarde, de bevoordeling. Uit het onderzoek bleek dat bevoordelingen een belangrijker rol speelden bij overname van eigendomsbedrijven dan bij die van pachtbedrijven. Daarnaast kwamen schenkingen in geld en goederen voor. In Gelderland en Noord-Brabant bleken de agrariërs die een relatief hoog bedrag via bevoordeling en schenking ontvingen, gemiddeld genomen een lager eigen vermogen vlak vóór overname te hebben dan degenen die minder bevoordeeld werden en/of minder geschonken kregen (Biemans e.a., 1972).

De bedrijfsovername werd naast het eigen vermogen ook gefinancierd met vreemd vermogen. Familieleningen speelden in Friesland en Gelderland een grotere rol (30% van het balanstotaal) dan in Noord-Brabant (18% van het balanstotaal). In Noord-Brabant kwam de hulp van de ouders bij de financiering meer tot uitdrukking in de vorm van bevoordelingen en schenkingen.

Tabel 2.2 geeft een beeld van de gemiddelde balanssen na bedrijfsovername, van de onderzochte bedrijven, waarin de balansposten tot enkele hoofdgroepen zijn gecombineerd.

Tabel 2.2 Gemiddelde balans na de bedrijfsovername (gulden)
(Aukema e.a., 1971)

Balansposten (samengetrokken)	Eigenaren		
	Friesland (15,7 ha)	Gelderland (11,8 ha)	Noord-Brabant (12,7 ha)
Vastgelegde prod.midd.	143.200	147.800	135.300
Vlott. + liquide midd.	4.800	10.000	6.000
Balanstotaal	<u>148.000</u>	<u>157.800</u>	<u>141.300</u>
Lening van ouders	42.500	48.100	25.700
Lening van banken	41.600	22.400	58.000
Overige leningen	21.000	12.900	4.200
Kortlopende schulden	1.400	2.400	1.900
Eigen vermogen	41.500	72.000	51.500
(Idem in % v. balanstot.)	(28%)	(46%)	(36%)

Balansposten (samengetrokken)	Pachters		
	Friesland (22,0 ha)	Gelderland (13,3 ha)	Noord-Brabant (16,3 ha)
Vastgelegde prod.midd.	64.700	44.800	47.400
Vlott. + liquide midd.	5.700	7.600	7.200
Balanstotaal	<u>70.400</u>	<u>52.400</u>	<u>54.600</u>
Lening van ouders	19.800	12.500	13.600
Lening van banken	16.100	5.100	12.400
Overige leningen	4.300	2.900	3.000
Kortlopende schulden	2.000	1.300	1.300
Eigen vermogen	28.200	30.600	24.300
(Idem in % v. balanstot.)	(40%)	(58%)	(45%)

3. MATERIAAL EN METHODEN

3.1 Inleiding

Zoals in hoofdstuk 1 al naar voren is gekomen, beoogt deze oriënterende studie aan de hand van enkele probleemstellingen inzicht te geven in de financiering van de bedrijfsovername.

Het weinig recente cijfermateriaal over dit onderwerp sloot uit dat deze studie zich zou richten op het verzamelen van een beperkte hoeveelheid informatie over veel bedrijven, om theoretische vermoedens of elders aangetoonde samenhangen en verklaringen betreffende de financiering van de bedrijfsovername te toetsen. Het ging er veeleer om op een breed terrein zoveel mogelijk empirische indicaties te verzamelen die in een meer uitgebreid onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername zouden kunnen worden getoetst. Mogelijke verklaringen voor de waargenomen fenomenen in dit onderzoek komen pas op de tweede plaats.

Het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) heeft model gestaan voor mijn verkennende studie.

3.2 Onderzoekspopulatie en steekproef

Het onderzoek heeft betrekking op agrariërs met als hoofdberoep veehouder, in de provincies Gelderland en Overijssel, die in de periode van 1977 tot 1982 voor het eerst zelfstandig bedrijfshoofd zijn geworden door overname van een bestaand bedrijf, al of niet na een voorafgaande samenwerkingsvorm met iemand van een oudere generatie. Buitengesloten waren de agrariërs die zelfstandig bedrijfshoofd werden via:

- a. het tot stand komen van een gemeenschappelijk exploitatie (b.v. maatschap);
- b. het overlijden van hun huwelijkspartner;
- c. bedrijfswisseling;
- d. Bedrijfsplitsing.

Er zijn tien bedrijven in het onderzoek opgenomen. Daarvan zijn er twee overgenomen in 1977, twee in 1978, één in 1979, twee in 1980, twee in 1981 en één in 1982.

Voor de wijze waarop de keuze van de bedrijven tot stand kwam wordt verwezen naar bijlage 4.

Van de tien bedrijven lagen er vijf in het Noordelijk Veenweidegebied (N.W.-Overijssel), vier in het Centraal Zandgebied (Westelijke IJsselstreek en de Veluwe) en één in het Oostelijk Zandgebied (Oostelijk Weidegebied van Overijssel).

3.3 Verzameling van de gegevens

De gegevens voor dit onderzoek zijn op vijf manieren verzameld:

1. door mondelinge enquêtes met behulp van een vragenlijst, die bestond uit vragen met geprecodeerde antwoordmogelijkheden en open antwoordmogelijkheden (zie bijlage 1);
2. door gebruik te maken van de rapporten van de accountantsbureaus, die jaarlijks voor de ondernemers worden opgesteld met het doel de bedrijfswinst en de vermogensbelasting vast te stellen. (In deze scriptie genoemd als fiscale rapporten);
3. door aanvullende gegevens op te vragen bij de desbetreffende accountantsbureaus (met name nadere specificatie van de overdrachtprijzen);

4. door, indien noodzakelijk en aanwezig, gebruik te maken van notariële afschriften van koopacten van onroerende goederen en acten van boedelbeschrijving/boedelscheiding;
5. door, indien aanwezig, gebruik te maken van de gegevens van de LEI-financieringsboekhouding.

Het verzamelen van de gegevens vond plaats in de maanden oktober en november 1984. Dit heeft meer tijd gekost dan gepland, waarvoor meerdere oorzaken aan te wijzen zijn. De belangrijkste oorzaak is echter de herwaardering van de fiscale balans in de bedrijfseconomische balans. Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de herwaardering, wordt verwezen naar bijlage 2.

3.4 Verwerking van de gegevens

Voor het onderscheid tussen pachtbedrijven en eigendomsbedrijven is niet alleen uitgegaan van de pacht/eigendomsverhouding van de tot het bedrijf behorende cultuurgrond. Wegens het aanzienlijke vermogen dat in de gebouwen kan zijn geïnvesteerd, is in dit onderzoek voor het onderscheid tussen pacht- en eigendomsbedrijven mede rekening gehouden met de pacht of eigendom van de gebouwen.

Onder een eigendomsbedrijf wordt verstaan een bedrijf waarvan de ondernemer minstens twee derde van de cultuurgrond in eigendom heeft (met of zonder gebouwen) alsmede een bedrijf waarvan de ondernemer een derde tot twee derde van de cultuurgrond in eigendom heeft en ook de gebouwen in eigendom zijn. De overige worden beschouwd als pachtbedrijven.

Afhankelijk van de pacht/eigendomsverhouding en de produktieomvang, zijn de vermogens van de bedrijven ook verschillend; op een bedrijf met een grotere produktieomvang zal bij eenzelfde bedrijfsvoering en pacht/eigendomsverhouding meer in de activa zijn geïnvesteerd dan op een bedrijf met een kleinere produktieomvang. Om deze verschillen te localiseren zijn de tien bezochte bedrijven ingedeeld in drie groepen nl.:

- a. Grote eigendomsbedrijven; bedrijven (vier) die in eigendom werden overgenomen en die bij overname groter dan 150 sbe waren 1).
- b. Kleine eigendomsbedrijven; bedrijven (drie) die in eigendom werden overgenomen en die bij overname kleiner dan 150 sbe waren.
- c. Pachtbedrijven; bedrijven (drie) die in pacht werden overgenomen en die bij overname kleiner dan 150 sbe waren.

Bedrijven die in pacht werden overgenomen en die bij overname groter dan 150 sbe waren, heb ik toevalligerwijs niet geënqueteerd.

De grens van 150 sbe is enigszins arbitrair gekozen. In 1982 was dit de produktieomvang welke bij een doelmatige bedrijfsvoering door één persoon kon worden gerealiseerd.

Een tweede indeling die in de onderzoekgegevens is gemaakt, is naar het al of niet aanwezig zijn van een aan de bedrijfsovername voorafgaande samenwerkingsvorm met iemand van een oudere generatie.

In de gevallen waarin toe- en uittreedende ondernemers nog niet willen of kunnen overgaan tot een gehele of gedeeltelijke overdracht van het bedrijf, wordt de laatste jaren steeds vaker een periode van gemeenschappelijke exploitatie tussen gevoegd. De meest gebruikte vorm in de agrarische sector is de maatschap. Daarnaast komen in de landbouw ook voor, zij het in kleinere aantallen, de vennootschap onder firma (v.o.f.), de besloten vennootschap en de commanditaire vennootschap. Omdat vijf van de tien bedrijven of via een maatschap of via een v.o.f. zijn overgegaan, wil ik alleen deze twee samenwerkingsvormen kort toelichten.

- 1) Standaardbedrijfseenheden (sbe) zijn een maatstaf voor de omvang van de agrarische activiteit op basis van de netto-toegevoegde waarde onder normale omstandigheden bij een doelmatige bedrijfsvoering in een basisperiode.

De maatschap is een overeenkomst tot samenwerking, gericht op het behalen van voordeel ten behoeve van alle vennoten en met inbreng van alle vennoten (geld, goederen, arbeid). De verdeling van het voordeel is, volgens de wet, gebaseerd op ieders inbreng van vermogen. De vennoten kunnen echter ook gezamenlijk de winstverdeling vaststellen in een maatschapscontract (Hoefmans e.a., 1979).

De v.o.f. is een bijzondere vorm van de maatschap. Het is een maatschap tot uitoefening van een bedrijf, onder een gemeenschappelijke naam aangegaan. Anders dan in een maatschap, zijn in de v.o.f. alle vennoten aansprakelijk voor alle door iedere vennoot bevoegelijk gemaakte schulden, tenzij dat anders in de acte is geregeld. In de maatschap zijn de vennoten voor ieders evenredig deel aansprakelijk voor de maatschapsschulden (Hoefmans e.a., 1979).

In deze scriptie ga ik er van uit dat het bedrijf mede voor rekening van de toetgetreden vennoot wordt gedreven en daardoor eigenaar van een evenredig deel in het bedrijfseconomische vermogen is. Dit wil zeggen dat de opvolger bij liquidatie van een produktiemiddel een evenredig deel van de stille reserves geniet. In paragraaf 6.5 kom ik hier op terug.

Voor het onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername moet een moment gekozen worden dat beschouwd wordt als de eigenlijke bedrijfs-overname. Dit is het moment waarop de opvolger zelfstandig wordt. Wanneer er geen samenwerkingsverband is geweest, was dit moment niet moeilijk vast te stellen. Is er echter wel een samenwerkingsverband geweest, dan is als moment van bedrijfsovername beschouwd: het moment waarop de gemeenschappelijke exploitatie werd opgeheven.

4. ENKELE ALGEMENE GEGEVENS OVER DE BEDRIJFSHOOFDEN

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen een aantal persoonlijke kenmerken als onderwijs, beroep, burgerlijke staat, echtgenote en leeftijd aan de orde. Dit om een indruk te krijgen van de geënqueteerden. Bovendien is nagegaan van wie het bedrijf is overgenomen en welke voorbereidingen getroffen zijn ten behoeve van de bedrijfsoverdracht.

Voor alle duidelijkheid: er zijn elf geënqueteerde bedrijfshoofden, op tien bezochte bedrijven, waarvan er twee samen één bedrijf hebben overgenomen.

4.2 Het gevolgde onderwijs

Alle geënqueteerde bedrijfshoofden zijn eens in hun leven leerling van een agrarische opleiding geweest. Twee van hen hebben een niet voltooide lagere agrarische opleiding en verder ook geen voortgezet dagonderwijs genoten. Zes van de bedrijfshoofden voltooiden deze opleiding wel en één van hen stroomde door naar de middelbare agrarische school. De overige drie bezochten eerst de MULO (MAVO) om daarna de middelbare agrarische school te volgen.

In tabel 4.1 zijn de gegevens van het hoogst gevolgde onderwijs en de produktieomvang van het bedrijf op het moment van bedrijfsovername samengebracht.

Tabel 4.1 Het hoogst gevolgde onderwijs en de produktieomvang op het moment van overname

Voortgezet dagonderwijs	produktie- omvang (sbe)	aantal bedrijfs- hoofden
Geen voortgezet dagonderwijs	< 150	2
	> 150	0
Lagere agrarische school	< 150	3
	> 150	2
Middelbare agrarische school	< 150	1
	> 150	3

We zien bij deze weinige waarnemingen een scheiding optreden in het niveau van het gevolgde onderwijs en de grootte van de produktieomvang. Agrariërs die een bedrijf opvolgden met produktieomvang kleiner dan 150 sbe hadden een gemiddeld lager onderwijsniveau dan de bedrijfshoofden die een bedrijf overnamen met meer dan 150 sbe.

Twee bedrijfshoofden hebben de cursus "Economische Vorming Toekomstige Ondernemers (van de Sociaal Econ. Voorl.dienst) gevolgd; beiden hebben de middelbare agrarische school doorlopen, en namen een bedrijf over dat bij overname groter dan 150 sbe was.

4.3 De beroepsgeschiedenis

Onder beroepsgeschiedenis wordt verstaan wat de betrokken bedrijfshoofden hebben gedaan in de periode tussen het moment waarop zij het dagonderwijs verlieten en het moment van geheel zelfstandig bedrijfshoofd worden.

In tabel 4.2 zijn de werkzaamheden vóór het zelfstandig bedrijfshoofd worden in vier groepen onderscheiden.

Tabel 4.2 Aantallen bedrijfshoofden naar verrichte werkzaamheden vóór het zelfstandig bedrijfshoofd worden

	Aantal bedr.h.
Eerst in loondienst op het ouderlijk bedrijf gewerkt en daarna:	
- als partner in een samenwerkingsverband	5
- het bedrijf direct overgenomen	4
Eerst in loondienst elders in de landbouw gewerkt en daarna:	
- als partner in een samenwerkingsverband	1
- het bedrijf direct overgenomen	1

Uit deze tabel blijkt dat het merendeel van de geënquêteerde bedrijfshoofden eerst op het ouderlijk bedrijf in loondienst hebben meegewerkt alvorens als partner in een samenwerkingsvorm verder te gaan of het bedrijf direct over te nemen. Gemiddeld werd er zes jaar, variërend van één tot twaalf jaar, in loondienst op het ouderlijk bedrijf gewerkt. De gemiddelde duur van de samenwerkingsvormen is tien jaar, variërend van acht tot twaalf jaar. Geen van de geënquêteerden is buiten de landbouw werkzaam geweest.

In de enquête is gevraagd naar de veranderingen in werkzaamheden op het bedrijf (al of niet in samenwerkingsverband) die een meewerkende zoon, als extra arbeidskracht met zich meebracht. Voor één bedrijf was deze vraag niet van belang, omdat het bedrijf werd overgenomen zonder eerst op het ouderlijke bedrijf te hebben meegewerkt. Van de negen overige bedrijven breidde slechts één bedrijf daadwerkelijk uit, om werk te creëren (dit is het bedrijf dat overgenomen werd door twee personen). Op twee bedrijven verrichtte de opvolger, naast de werkzaamheden thuis, in meer of mindere mate werkzaamheden elders in de landbouw. Als reden wordt hiervoor gegeven dat het bedrijf onvoldoende financiële ruimte bood voor een extra arbeidskracht. Echter in de meeste gevallen, zes, verminderde de vader zijn arbeid op het bedrijf, zodat de toekomstige ondernemer voldoende werkzaamheden had.

Degenen die werkzaamheden elders in de landbouw vóór de bedrijfsovername als neven- of als hoofdberoep hadden, behielden deze activiteiten niet langer dan twee jaar na de bedrijfsovername.

4.4 De burgerlijke staat

Is er een verband tussen het huwelijksjaar en het jaar van de bedrijfsovername? Met andere woorden: vormt het huwelijk een directe aanleiding tot de bedrijfsoverdracht? Slechts in één geval viel het huwelijksjaar samen met het jaar van overname. Van de negen getrouwde ondernemers zijn er vijf vóór de bedrijfsovername getrouwd en drie nadien. Van de overige twee ondernemers had er één plannen daarvoor op het moment van enquêteren en de ander niet. Bij één van de gehuwde bedrijfshoofden was de aanvang van de maatschap gelijk gevallen met de dag van het huwelijk.

In de enquête is de vraag gesteld of men in gemeenschap van goederen dan wel op huwelijkse voorwaarden gehuwd is. Drie echtparen bleken op huwelijkse voorwaarden te zijn getrouwd. Het opvallende was dat deze huwelijken of in het jaar van de bedrijfsovername of in de jaren erna zijn gesloten. Zou men na de bedrijfsovername meer bewust zijn van financiële gevolgen van bijvoorbeeld echtscheiding of faillissement?

4.5 De echtgenote

Ten tijde van de bedrijfsovername en op het moment van enquêteren had één van de negen echtgenoten een baan buiten de huishouding en het bedrijf. Reden die zij daarvoor gaf, is dat het bedrijf onvoldoende inkomsten opbracht om van te kunnen leven. De anderen hebben hun baan opgegeven toen zij in het huwelijk traden. Het beroep dat de boerinnen uitoefenden, varieerde sterk, nl. coupeuse, typiste, bejaardenverzorgster hulp in de huishouding (tweemaal), verpleegster, administratieve kracht, dierenartsassistente en winkelbediende.

Het aantal uren dat de aanwezige boerinnen in de tijd van de bedrijfsovername meewerkten, varieerde van één tot zes uur per dag met een gemiddelde van 2,6 uur per dag. Op de vraag waarom zij meewerkten op het bedrijf, antwoordden zij ongeveer allemaal hetzelfde nl.: "het is goedkope arbeid" of "het is gemakkelijk".

4.6 De leeftijd bij de bedrijfsovername

De gemiddelde leeftijd bij de bedrijfsovername van de opvolgers bedroeg 29,0 jaar. Verhoudingsgewijs is de leeftijdsgroep van 22 tot en met 26 jaar het meest vertegenwoordigd, zoals blijkt uit tabel 4.3.

Ondernemers die het bedrijf overnamen na een periode van samenwerking met iemand van een oudere generatie waren gemiddeld 33 jaar, hetgeen varieerde van 22 tot 40 jaar. Dit is gemiddeld negen jaar ouder dan degene die het bedrijf direct overnamen (varierend van 22 tot 29 jaar).

Tabel 4.3 Leeftijd van de bedrijfshoofden bij de overname

Leeftijdscategorie	aantal bedrijfshoofden
22 - 26 jaar	6
27 - 31 jaar	1
32 - 36 jaar	2
37 - 40 jaar	2
Gemiddelde leeftijd	29,0 jaar

De gemiddelde leeftijd van de uittredende ondernemer op het moment van overname is 63,2 jaar, varierend van 49 tot 75 jaar. De bedrijfsovername is op twee bedrijven vrij plotseling tot stand gekomen. De gemiddelde leeftijd van de uittredende ondernemer zonder deze twee is 65,9 jaar. De gemiddelde leeftijd van hun opvolgers op het moment van overname is dan 30,1 jaar.

4.7 De relatie tot het vorig bedrijfshoofd

Uit de enquête bleek dat negen van de tien bedrijven is overgenomen van de ouders. Het overige bedrijf was voor de overname onder beheer van de ouders en een familielid. Als in deze scriptie wordt gesproken over het ouderlijke bedrijf dan geldt dat ook voor dit bedrijf.

4.8 De voorbereidingen op de bedrijfsovername

Negen van de elf bedrijfshoofden waren vóór hun twintigste levensjaar van plan het bedrijf eens over te nemen. Wanneer en op welke gronden neem je zo'n beslissing, was de achterliggende gedachte voor een aantal enquête-vragen (vraag 12, zie bijlage 1). Is de thuiswerk periode een test-

periode waarin ervaringen worden opgedaan, alvorens meer definitieve stappen worden ondernomen? Uit de enquête bleek dat vijf ondernemers de beslissing om het bedrijf over te nemen inderdaad in de periode hebben genomen toen zij op het ouderlijke bedrijf meewerkten (in loondienst). Vier ondernemers namen het besluit tijdens de schoolperiode, één tijdens de periode dat hij in maatschapsverband werkte op het ouderlijke bedrijf.

Bij negen van de tien gezinnen, is overleg geweest aangaande de bedrijfsovername. Bij alle negen leverde dit geen problemen op. In één gezin regelde de vader alles, zonder overleg met de gezinsleden. Voor advies, wat betreft de bedrijfsovername, vroegen negen gezinnen het boekhoudbureau om inlichtingen. Eén gezin won geen advies in. Geen van de gezinnen vroeg de Sociaal Economische Voorlichtingsdienst (SEV) om inlichtingen.

Doelgericht sparen voor de bedrijfsovername hebben vier ondernemers gedaan. De lengte van de spaarperiode is 5, 6, 13 en 18 jaar, waarvan de laatste is ontstaan doordat de ouders spaarden voor de (mogelijke) opvolger. Overigens was het voor de geënquêteerden moeilijk om precies vast te stellen wanneer ze begonnen zijn met sparen. De genoemde getallen geven een globale indruk. Degenen die niet gespaard hebben, gaven als antwoord: "dat er niets te sparen viel", "dat je niet wist waarvoor je spaarde" of "dat kleine beetje zou niet helpen bij de financiering van de overname, je kunt het beter direct benutten".

Zeven bedrijfshoofden werden in de periode dat zij op het ouderlijke bedrijf meewerkten, betrokken bij het management van het bedrijf. Eén tijdens de schoolperiode en één toen hij in loondienst elders werkte. De overige twee werden niet vóór de bedrijfsovername in het management van het bedrijf betrokken.

5. ENKELE KENMERKEN VAN DE OVERGENOMEN BEDRIJVEN

5.1 Inleiding

Om de overgenomen bedrijven nader te karakteriseren, behandel ik in dit hoofdstuk: de bedrijfsoppervlakte, de produktieomvang, de arbeidsbezetting en de pacht/eigendomsituatie.

5.2 De bedrijfsoppervlakte

De bedrijfsoppervlakte op het moment van overname van de tien onderzochte bedrijven varieerde sterk; van 7 ha tot 61 ha. Vier bedrijven waren kleiner dan 20 ha. Dit kan gering worden genoemd in de tijdsperiode waarin deze bedrijven zijn overgenomen (1977 - 1982). Echter de bedrijfsoppervlakte zegt niet alles; een kleine oppervlakte kan gecompenseerd worden door intensieve landbouwmethoden zoals veredelingsproduktie. Dit komt in de volgende paragraaf aan de orde. Vier van de tien bedrijven waren op het moment van overname tussen de 20 en 40 ha groot en de overige twee waren groter dan 40 ha. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte bedroeg 26,3 ha. De drie pachtbedrijven in dit onderzoek hadden een gemiddelde oppervlakte van 24,0 ha op het moment van overname, dit is 3,1 ha minder dan de gemiddelde oppervlakte van de zeven eigendomsbedrijven op dat zelfde moment.

5.3 De produktieomvang

In tabel 5.1 is een indeling gegeven van de tien bedrijven naar produktieomvang op het moment van overname. Uit deze tabel blijkt dat de gemiddelde produktieomvang van de pachtbedrijven van gelijke orde van grootte is als de gemiddelde produktieomvang van de kleine eigendomsbedrijven, te weten 125 sbe, resp. 119 sbe. De grote eigendomsbedrijven steken hier duidelijk bovenuit met een gemiddelde produktieomvang van 333 sbe. (Ter oriëntatie: in 1977 was 132 sbe een produktieomvang die bij een moderne bedrijfsvoering door één persoon kon worden gerealiseerd. In 1982 was dat 143 sbe).

Tabel 5.1 Het aantal bedrijven naar produktieomvang in sbe op het moment van overname

Produktieomvang	pacht- bedrijven	kleine eigend. bedrijven	grote eigend. bedrijven
< 150 sbe	3	3	
150 - 300 sbe			2
300 - 450 sbe			1
> 450 sbe			1
Gem. produktieomvang	125 sbe	119 sbe	333 sbe

Uit de basisgegevens blijkt voorts dat de correlatiecoëfficiënt tussen de produktieomvang en de bedrijfsoppervlakte 0,85 bedraagt. Dit wil zeggen dat in deze gegevens een kleine bedrijfsoppervlakte samen gaat met een geringe produktieomvang en niet gecompenseerd wordt met intensieve landbouwmethoden (zie bijlage 5). Slechts bij één bedrijf was er wel duidelijk compensatie (13 ha en 255 sbe).

5.4 De arbeidsbezetting

Uit de beschikbare gegevens kan een schatting worden gemaakt van het aantal volwaardige arbeidskrachten (VAK) rond de bedrijfsovername. Het typerende van het land- en tuinbouwbedrijf is dat een belangrijk deel van de (handen)arbeid wordt verricht door de ondernemer en zijn familieleden.

Uit paragraaf 4.5 bleek dat de aanwezige boerin rond de bedrijfsovername per dag gemiddeld 2,6 uur meewerkte. Het uittredende bedrijfshoofd verzette op acht van de tien bedrijven in meer of mindere mate het nodige werk. In tabel 5.2 is een verdeling hiervan gegeven.

Slechts op één bedrijf werkte een full-time arbeidskracht van buiten de familie op het bedrijf mee.

Als de ondernemer voor 1 VAK wordt gerekend, dan was er rond de bedrijfsovername gemiddeld 1,65 VAK aanwezig op de tien bedrijven. De pacht- en de kleine eigendomsbedrijven zaten daar iets onder met gemiddeld resp. 1,3 VAK en 1,4 VAK. De grote eigendomsbedrijven hadden gemiddeld 2,1 VAK.

Tabel 5.2 Het aantal en de mate waarin de uittredende bedrijfshoofden meewerkten

	aantal
Min of meer volledig meewerkend	1
Voor halve dagen meewerkend	3
Voor enkele uren per dag meewerkend	2
Zo nu en dan meewerkend	2
Verrichtte geen arbeid	2

5.5. Pacht- en eigendomsbedrijven

Vóór de overname waren twee van de tien bedrijven pachtbedrijf. Na de bedrijfsovername werden dat er drie, volgens de definitie gegeven in paragraaf 3.4.

Voor de overname is 34,3% van de 268 ha (die de bedrijven in gebruik hadden) gepacht. Na de bedrijfsovername was dat 45,2% van de 263 ha (vijf ha werd niet in het overnameproces betrokken). Deze verschuiving in het percentage is voor een deel veroorzaakt door een geleidelijke overdrachtsvorm, waarbij de opvolger eerst de grond in pacht overneemt en pas na verloop van tijd in eigendom.

6. VERMOGENSVORMING VÓÓR DE BEDRIJFSOVERNAME

6.1 Inleiding

Wil een toekomstig ondernemer een bedrijfsovername realiseren dan is het noodzakelijk om over één of meerdere financieringsbronnen te beschikken, om aan de vermogensbehoeften, ontstaan bij de overname, te kunnen voldoen. Het eigen vermogen is zo'n financieringsbron.

Vorming van eigen vermogen vóór de bedrijfsovername kan via twee wegen, te weten: uit inkomen en uit vermogensoverdrachten. In paragraaf 2 van dit hoofdstuk worden de inkomsten uit loondienst op het ouderlijke bedrijf behandeld. In de daaropvolgende paragraaf de vermogensvorming binnen een samenwerkingsverband. Overige vermogensoverdrachten komen in paragraaf 4 aan de orde.

Er is gevraagd aan de opvolger wat zijn bezittingen en schulden waren vlak vóór de bedrijfsovername. Uit de opgestelde balansens resulteert een inzicht in het eigen vermogen van de bedrijfsopvolger vlak vóór de overname. Dit wordt in paragraaf 5 behandeld.

6.2 Beloning voor de verrichte arbeid in loondienst

Van de elf bedrijfshoofden hebben er negen gemiddeld zes jaar in loondienst op het ouderlijke bedrijf meegewerkt en twee elders in loondienst op een landbouwbedrijf, alvorens het bedrijf over te nemen of in een samenwerkingsverband verder te gaan (paragraaf 4.3). Over de loondienstbetrekking buiten het ouderlijke bedrijf zijn geen verdere vragen gesteld. Dit had wel een meer compleet beeld van de vermogensopbouw kunnen geven.

Allereerst is nagegaan of de negen agrariërs die op het ouderlijke bedrijf in loondienst hebben gewerkt, werden beloond overeenkomstig het loon van een agrarisch medewerker volgens collectieve arbeidsovereenkomst. Geen van de negen bedrijfshoofden had dat ooit ontvangen. Naast kleding, kost en inwoning 1) hebben zes opvolgers alleen zakgeld ontvangen, één enige vergoeding op de balans, één regelmatig eenzelfde bedrag op zijn bankrekening en één een deel van de opbrengsten van het bedrijf. De hoogte van deze bedragen zijn of vergeten of niet bekend. (De fiscale rapporten van vóór de bedrijfsovername waren bij de meeste ondernemers in het bezit van de ouders). Er is niet gevraagd of over de gehele periode van thuiswerken dezelfde beloningsvorm is ontvangen. Waarschijnlijk zal op jeugdige leeftijd alleen zakgeld zijn ontvangen, terwijl de beloningswijze in de loop der tijd werd gewijzigd.

Bij het bovenstaande hoort de volgende opmerking. Een vergoeding voor de verrichte arbeid op de balans (ook wel reële loonvordering of schuld aan opvolger genoemd) blijft in het bedrijf aanwezig, en vormt zodoende een financieringsbron. Later bij de berekening van de overnameprijs wordt dit bedrag nominaal verrekend. Bij twee opvolgers stond een reële loonvordering op de (fiscale) balans van resp. f 3000,- en f 7800,-.

Naast de reële loonvordering kan er ook sprake zijn van een uitgestelde loonvordering, die pas bij de bedrijfsovername wordt bepaald. Drie geïnterviewde bedrijfshoofden vertelden dat er sprake is geweest van deze beloningsvorm. Een bedrag konden zij niet noemen, omdat de uitgestelde loonvordering nauw verstrengeld was met de bevoordeling bij overdracht.

1) Naar de (noodzakelijke) vrijwillige verzekeringen is niet gevraagd.

Het tijdvak waarin de beloning voor de op het ouderlijke bedrijf verrichte arbeid werd ontvangen, zal naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke rol gespeeld hebben bij de beloningsvorm. De periode waarin de geënuquëteerden op het ouderlijke bedrijf meewerkten, beslaat 25 jaar, vanaf 1956 tot 1981; een periode waarin de voorlichting omtrent de loondienstbetrekking van een meewerkend kind in toenemende mate een meer zakelijk karakter kreeg.

6.3 Vermogensvorming binnen een samenwerkingsverband

De winstverdeling in een samenwerkingsverband is in feite de beloningsvorm voor de arbeid en daarnaast ook voor het ondernemerschap en voor de inbreng van geld en goederen. Waarschijnlijk is het zo dat de toetredende vennoot weinig tot geen geld en/of goederen inbrengt, en daarom genoegen moet nemen met een minder groot fiscaal winstdeel. De vermogensvorming van de opvolger binnen een samenwerkingsverband verdient ondanks deze opmerking toch een aparte behandeling naast de paragraaf over de beloning voor de verrichte arbeid in loondienst (paragraaf 6.2), omdat binnen een maatschap of v.o.f. in juridische en fiscale zin geen sprake is van een loondienstbetrekking van één der vennoten (Hoefmans e.a., 1979).

Van de tien bedrijven zijn er vijf via een periode van gemeenschappelijke exploitatie overgegaan op iemand van een jongere generatie. Vier via een maatschap (één pachtbedrijf en drie eigendomsbedrijven) en één via een v.o.f. (een eigendomsbedrijf). Uit de gegevens blijkt dat de gemiddelde duur van de samenwerking tien jaar is geweest (paragraaf 4.3). De vennoten kunnen tijdens deze periode de winstverdeling wijzigen. Tijdens het enquëteren is daar onvoldoende naar gevraagd; het zou meer inzicht kunnen geven in de vermogensopbouw van de opvolger.

De winstverdeling die in het laatste maatschapsjaar van toepassing was, kon voor vier van de vijf bedrijven uit de fiscale rapporten worden gehaald. Van één ondernemer was het fiscale rapport van het laatste maatschapsjaar in bezit van de ouders. Per bedrijf was de winstverdeling in het laatste maatschapsjaar anders; te weten:

- éénderde van de winst behaald met de maatschap was voor ieder van de vennoten (twee opvolgers en een ouder), ongeacht wat de vennoten afzonderlijk in de maatschap brachten;
- 90% was voor de opvolger, die het bedrijf alleen runde, en 10% voor de uittredende vennoot, die het merendeel van het kapitaal inbracht;
- 50% was voor beide vennoten, maar vóór de winstverdeling werd eerst een vergoeding voor het gebruik van een niet ingebracht onroerend goed van de winst afgetrokken;
- 75% was voor de opvolger en 25% voor het uittredende bedrijfshoofd. Aan het begin van de maatschap werd een verdeling van 30% voor de opvolger en 70% voor het uittredende bedrijfshoofd toegepast. Deze verdeling werd elk jaar veranderd omdat de opvolger steeds meer inbracht en om de overname mogelijk te maken;

Het tijdvak waarin de samenwerkingsverbanden plaatsvonden (1967 - 1982) kan van belang zijn geweest bij het maken van een winstverdeling. (Zie ook laatste alinea van paragraaf 6.2).

De opvolger vormt zo in de loop der tijd een bedrag aan eigen vermogen op de fiscale balans waarvan de hoogte afhankelijk is van de winstverdeling, de duur van de maatschap en van de privé-uitgaven (geen punt van onderzoek geweest). Het bedrag aan eigen vermogen op de fiscale balans vlak vóór overname bedroeg gemiddeld op de vijf bedrijven f 107.000,-, variërend van f 4900,- tot f 266.600,-. Het eigen vermogen van de opvolger bedroeg gemiddeld 32% van het fiscale balanstotaal, variërend van 6% tot 47%.

6.4 Overige vermogensoverdrachten

Overige vermogensoverdrachten kunnen zijn schenkingen, erfenissen, WIR-aanspraken, subsidies en schadevergoedingen. (Naar de laatste drie is niet gevraagd tijdens het enquêteren). Drie geënquêteerden hebben vóór de bedrijfsovername schenkingen ontvangen (f 900,-, f 2400,- en f 8000,-) en twee een erfenis (f 13.100,- en f 9.200).

In paragraaf 4.4 is gebleken dat zes van de bij het onderzoek betrokken agrariërs huwden vóór of in het jaar van de bedrijfsovername. Uit het onderzoek komt naar voren dat geen van deze zes boerinnen bewust heeft meegespaard voor de financiering van de bedrijfsovername. Slechts één boerin heeft uit eigen vermogen (een deel van) de inrichting van de woning betaald (f 5000,-).

6.5 Het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsovername

Om inzicht te krijgen in de vermogenspositie van de agrariërs vlak vóór de bedrijfsovername is met behulp van de geënquêteerde en de fiscale rapporten een bedrijfseconomische balans van dat moment opgesteld.

Zoals in paragraaf 3.4 is aangegeven zijn de tien ondernemers ingedeeld in drie groepen, nl.: grote eigenaren, kleine eigenaren en pachters. De balansen van de twee agrariërs die gezamenlijk een bedrijf overnamen zijn als één gesommeerde balans meegenomen. Dit om de vergelijking met de balans van het bedrijf vlak na de overname (paragrafen 7.2 en 7.3) mogelijk te maken.

De gemiddelde bedrijfseconomische balansen van vlak vóór de bedrijfs-overname 1) van deze groepen zijn opgenomen in tabel 6.1. De gemiddelde balans is samengesteld door de som van de activa, resp. passiva van alle bedrijfsopvolgers (per groep) te delen door het resp. aantal (vier grote eigenaren, drie kleine eigenaren resp. drie pachters). Omdat een gemiddeld cijfer sterk kan zijn beïnvloed door balansposten die slechts bij enkele geënquêteerden voorkomen, is achter elk bedrag in de balans tussen haakjes vermeld op hoeveel gevallen de desbetreffende post betrekking heeft.

De bedrijfseconomische balans is bepaald door herwaardering van de volgende activa van de fiscale balans: grond, gebouwen, pachtersinvesteringen, veestapel, dode inventaris, overige bezittingen en maatschapsaandeel (c.q. aandeel in de v.o.f.). Alle andere balansposten werden ongewijzigd van de fiscale balans overgenomen. Een uitvoerige toelichting op de herwaardering van de genoemde posten is opgenomen in bijlage 2.

Nadere toelichting is nodig bij de herwaardering van het maatschapsaandeel (c.q. aandeel in de v.o.f.). Aan het einde van de maatschap kan de bedrijfsopvolger een aanzienlijk eigen vermogen (maatschapsaandeel) op de balans hebben gevormd, dat vastgelegd in het bedrijf deel uitmaakt van de financiering van de activa. Het eigen vermogen, dat ontstaat als sluitpost van het verschil tussen de activa en de passiva, is qua hoogte afhankelijk van het waarderingsysteem. Daar de fiscale waardering van de activa afwijkt van de bedrijfseconomische waardering van de activa, zal bij herwaardering het eigen vermogen op de bedrijfseconomische balans hoger zijn dan op de fiscale balans.

In paragraaf 3.4 heb ik gesteld dat een maatschap mede voor rekening wordt gedreven van de toegetreden vennoot die daardoor eigenaar van een evenredig deel in het bedrijfseconomische vermogen wordt.

- 1) In deze scriptie wordt gesproken van de bedrijfseconomische balans van vlak vóór de overname. In geval van een overname zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm staat er op de balans alleen privé-vermogen. De waardering van alle balansen vlak vóór en na de bedrijfsovername is volgens bedrijfseconomische principes verricht. (Zie bijlage 2).

Tabel 6.1 De gemiddelde bedrijfseconomische balansen vlak voor de bedrijfsovername

	4 grote eigend.bedr.		3 kleine eigend.bedr.		3 pachtbedrijven	
	bedrag (freq.)	% v.h. b.t.	bedrag (freq.)	% v.h. b.t.	bedrag (freq.)	% v.h. b.t.
ACTIVA						
Vastgelegde produktiemiddelen						
grond in eigendom	34.500	(1)	9	(-)	9.100	(1)
bedrijfsgebouwen in eigendom	66.300	(1)	17	(-)	-	(-)
pachtersinvesteringen	-	(-)	-	(-)	-	(-)
dode inventaris	-	(-)	-	(-)	2.500	(2)
veestapel	1.600	(1)	0*	(-)	800	(1)
veldinv./voorr.grond- en hulpstoffen	-	(-)	-	(-)	-	(-)
Liquiditeiten						
kas en giro	200	(3)	0*	(2)	400	(2)
lopende rekening bij banken	2.300	(2)	1	(-)	6.600	(1)
WIR-vordering	-	(-)	-	(-)	-	(-)
overige kortlopende vorderingen	-	(-)	-	(-)	-	(-)
spaarsaldi bij banken	7.800	(3)	2	(3)	48.000	(2)
Langlopende vorderingen						
deeln. en ledenrek. bij agr. coöp.	3.000	(1)	1	(-)	-	(-)
leningen u/g op lange termijn	5.000	(1)	1	(-)	10.100	(1)
onverdeelde boedels	-	(-)	-	(1)	4.400	(1)
maatschapsaandeel	236.100	(2)	62	(2)	22.700	(1)
reële loonvordering	2.200	(1)	1	(1)	-	(-)
Overige bezittingen						
woning/woongedeelte boerderij	18.800	(1)	5	(-)	-	(-)
auto	1.800	(1)	0*	(2)	700	(2)
andere bezittingen	-	(-)	-	(-)	2.200	(1)
Balanstotaal (b.t.)	379.600	(4)	100	(3)	107.500	(3)
PASSIVA						
Vreemd vermogen op lange termijn						
leningen van banken	35.900	(1)	9	(-)	-	(-)
leningen van familieleden	-	(-)	-	(-)	600	(1)
leningen van de overheid	-	(-)	-	(-)	-	(-)
leningen van ov. part. en instell.	15.500	(1)	4	(-)	-	(-)
Vreemd vermogen op korte termijn						
lopende rekening bij banken	-	(-)	-	(-)	-	(-)
leverancierskrediet	-	(-)	-	(-)	-	(-)
ov. kortlopende bedrijfsschulden	6.400	(1)	2	(-)	2.500	(2)
Eigen vermogen	321.800	(4)	85	(3)	104.400	(3)
Balanstotaal (b.t.)	379.600	(4)	100	(3)	107.500	(3)

*) In deze tabel betekent 0: minder dan 0,5%.

Teneinde uniformiteit in de verwerking van de gegevens te verkrijgen is het bedrijfseconomische vermogen genomen in plaats van het fiscale vermogen. Dit wil zeggen dat de bedrijfsopvolger bij liquidatie van een produktiemiddel een evenredig deel van de stille reserves geniet, terwijl dit in een maatschapscontract anders kan zijn geregeld.

De vermogensverhouding van de vennoten op de fiscale balans vlak vóór de bedrijfsovername is als verdeelsleutel genomen bij het bepalen van het deel van het totale bedrijfseconomische vermogen in de maatschap, dat van de opvolgers is (geherwaardeerd maatschapsaandeel). De vermogensverhoudingen zijn sterk afhankelijk van de duur van de maatschap en de winstdeling. Zij variëren van 0,07 tot 0,54, en zijn gemiddeld 0,32.

In tegenstelling tot het maatschapsaandeel wordt een reële loonvordering op de balans, welke ook in het bedrijf blijft, niet geherwaardeerd. Een reële loonvordering is een beloning voor de arbeid, terwijl een maatschapsaandeel een beloning is voor de inbreng van arbeid, ondernemerschap, grond en kapitaal.

Het blijkt uit tabel 6.1 dat een aantal geënquêteerden reeds grond, gebouwen, dode inventaris, vee en overige bezittingen in eigendom had voordat het bedrijf werd overgenomen. Bij de vier grote eigenaren was de waarde van de vastgelegde produktiemiddelen gemiddeld f 102.400,- en bij de drie pachters gemiddeld f 12.400,-. De drie kleine eigenaren hadden geen vastgelegde produktiemiddelen vóór de bedrijfsovername in bezit.

Uit de basisgegevens blijkt dat de twee ondernemers die gezamenlijk een bedrijf hebben overgenomen een grote invloed uitoefenen op het gemiddelde van de groep grote eigenaren. Zij stichtten vóór de bedrijfsovername (tijdens de maatschap) elders een bedrijf om voldoende gezinsinkomen te hebben. Zonder deze twee ondernemers zou er op de gemiddelde bedrijfseconomische balans van de grote eigenaren bij de balansposten: grond, gebouwen en woning/woongedeelte boerderij geen bedrag staan.

Bij de liquiditeiten is gemiddeld een hoog spaarsaldo te zien van de kleine eigenaren en vooral van de pachters (resp. f 14.000,- en f 48.000,-). Bij de kleine eigenaren was dit de invloed van één opvolger die lange tijd full-time betaalde arbeid buiten het ouderlijke bedrijf verrichtte. Zonder deze zou het gemiddelde spaarsaldo bij de kleine eigenaren in plaats van f 14.000,- een bedrag van f 5.500,- zijn geweest. Bij de pachters was dit de grote invloed van één ondernemer die voor de vele arbeid die hij op het ouderlijke bedrijf verrichtte, een deel van de opbrengsten genoot. Zonder deze ondernemer zou het gemiddelde spaarsaldo bij de pachters in plaats van f 48.000,- een bedrag van f 5.000,- zijn geweest. De invloed van deze pachter doet zich ook gelden voor de balansposten: lopende rekening bank (wordt f 3.300,- in plaats van f 6.600,-) en leningen u/g op lange termijn (wordt nul in plaats van f 10.100,-).

De liquiditeiten bedroegen f 10.300,- bij de grote eigenaren, f 14.200,- bij de kleine eigenaren en f 55.000,- bij de pachters.

Zonder de twee agrariërs die vóór de overname elders een bedrijf startten zou de post deelname en ledenrekeningen bij agrarische coöperaties niet op de gemiddelde balans voorkomen.

Een zeer gunstige winstverdeling en een gesommeerd maatschapsaandeel zorgde voor het hoge bedrag van het maatschapsaandeel bij de grote eigenaren (f 236.100,-). Het gesommeerde maatschapsaandeel ontstaat bij de twee agrariërs die gezamenlijk één bedrijf overnamen. Op de fiscale balans vlak vóór de overname is de verdeling van het maatschapsaandeel 47% voor de ene vennoot en 53% voor de ander. Stel dat één van de twee het bedrijf had overgenomen dan was het gemiddelde maatschapsaandeel voor de grote eigenaren minimaal f 184.000, geweest; nog steeds in schril contrast met het gemiddelde maatschapsaandeel bij de kleine eigenaren en pachters (resp. f 27.700,- en f 22.700,-).

De lang lopende vorderingen bedroegen f 246.300,- bij de grote eigenaren, f 31.800,- bij de kleine eigenaren en f 37.200,- bij de pachters.

De activa zijn voor verreweg het grootste deel gefinancierd met eigen vermogen. De leningen van banken en overige particulieren en instellingen zijn een gevolg van de twee agrariërs die vóór de bedrijfsovername elders een bedrijf stichtten.

Het eigen vermogen bedroeg gemiddelde f 321.800,- bij de grote eigenaren, f 48.000,- bij de kleine eigenaren en f 104.400,- bij de pachters.

De spreiding van de drie groepen geëncquëteerden naar samenwerkingsvorm (s.w.v.) en naar eigen vermogen vóór overname is weergegeven in tabel 6.2.

Tabel 6.2 Spreiding van geëncquëteerden naar eigen vermogen vóór de bedrijfsovername

Eigen vermogen	aantal grote eigenaren die overnamen		aantal kleine eigenaren die overnamen		aantal pachters die overnamen	
	direct	uit swv.	direct	uit swv.	direct	uit swv.
minder dan f 50.000	2	-	1	1	1	-
f 50.000 - f100.000	-	-	-	1	-	1
f100.000 - f200.000	-	-	-	-	-	-
f200.000 en meer	-	2	-	-	1	-

In de groep van ondernemers met minder dan f 50.000,- eigen vermogen vóór de bedrijfsovername, hebben vier van de vijf het bedrijf zonder voorafgaande samenwerkingsvorm overgenomen. Daarentegen komen degenen die het bedrijf uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen het meest voor in de klassen groter dan f 50.000,-.

Een gemiddelde balans vóór overname opgesplitst naar opvolgers die zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf overgenomen hebben, resp. opvolgers die uit een samenwerkingsvorm het bedrijf overgenomen hebben, is gegeven in tabel 6.3.

In deze tabel spelen de verschillen in pacht/eigendomsverhouding en produktieomvang een zodanige rol dat het interpreteren van de cijfers moeilijk is. Worden de bedrijven echter eerst naar pachters, grote en kleine eigenaren opgedeeld, en daarna naar met of zonder voorafgaande samenwerkingsvorm, dan spelen de uitschieters een zeer grote rol omdat de aantallen dan zeer klein zijn. Ik heb voor het eerste gekozen.

Tot de groep van ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, behoren twee grote eigenaren, één kleine eigenaar en twee pachters. De gemiddelde omvang van de bedrijven die deze ondernemers overnamen bedroeg 219 sbe. Tot de groep van ondernemers die uit een samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, behoren twee grote eigenaren, twee kleine eigenaren en één pachter. De gemiddelde omvang van de bedrijven die deze ondernemers overnamen bedroeg 194 sbe.

Uit tabel 6.3 blijkt duidelijk dat het gemiddelde eigen vermogen van hen die uit een samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen hoger is dan het gemiddelde eigen vermogen van degenen die het bedrijf direct hebben overgenomen (resp. f 283.600,- en f 64.900,-). Voornamelijk wordt dit verschil veroorzaakt door het bij de eerstgenoemde groep ondernemers aanwezige maatschapsaandeel, wat bij de tweede groep uiteraard niet voor kan komen. Daarentegen hebben deze laatsten gemiddeld f 29.900,- meer aan spaarsaldo bij banken.

Tabel 6.3 De gemiddelde bedrijfseconomische balans vóór de bedrijfsovername van ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen en van ondernemers die uit een voorafgaande samenwerkingsvorm (s.w.v.) het bedrijf hebben overgenomen

	Overname zonder s.w.v. (5)			Overname uit s.w.v. (5)		
	bedrag	(freq.)	% v.h. b.t.	bedrag	(freq.)	% v.h. b.t.
ACTIVA						
Vastgelegde produktiemiddelen						
grond in eigendom	5.500	(1)	8	27.600	(1)	8
bedrijfsgebouwen in eigendom	-	(-)	-	53.000	(1)	16
pachtersinvesteringen	-	(-)	-	-	(-)	-
dode inventaris	600	(1)	1	900	(1)	0*)
veestapel	1.800	(2)	3	-	(-)	-
veldinv./voorr.grond- en h.st.	-	(-)	-	-	(-)	-
Liquiditeiten						
kas en giro	300	(5)	0*)	200	(2)	0*)
lopende rekening bij banken	5.800	(3)	9	-	(-)	-
WIR-vordering	-	(-)	-	-	(-)	-
overige kortlop. vorderingen	-	(-)	-	-	(-)	-
spaarsaldi bij banken	36.700	(4)	56	6.800	(4)	2
Langlopende vorderingen						
deeln.en ledenrek.bij agr.coöp.	-	(-)	-	2.400	(1)	1
leningen u/g op lange termijn	6.000	(1)	9	4.000	(1)	1
onverdeelde boedels	4.500	(2)	7	-	(-)	-
maatschapsaandeel	-	(-)	-	219.100	(5)	66
reële loonvordering	2.300	(2)	4	-	(-)	-
Overige bezittingen						
woning/woonged. boerderij	-	(-)	-	15.000	(1)	5
auto	2.200	(4)	3	600	(1)	0*)
andere bezittingen	-	(-)	-	1.300	(1)	0*)
Balanstotaal (b.t.)	65.700	(5)	100	330.900	(5)	100
	=====		===	=====		===
PASSIVA						
Vreemd vermogen op lange termijn						
leningen van banken	-	(-)	-	28.700	(1)	9
leningen van familieleden	-	(-)	-	400	(1)	0*)
leningen van de overheid	-	(-)	-	-	(-)	-
leningen van ov. part. en instell.	-	(-)	-	12.400	(1)	4
Vreemd vermogen op korte termijn						
lopende rek. bij banken	-	(-)	-	-	(-)	-
leverancierskrediet	-	(-)	-	-	(-)	-
ov. kortlop.bedrijfsschulden	800	(1)	1	5.800	(2)	2
Eigen vermogen	64.900	(5)	99	283.600	(5)	86
Balanstotaal (b.t.)	65.700	(5)	100	330.900	(5)	100
	=====		===	=====		===

*) In deze tabel betekent 0: gemiddeld minder dan 0,5%.

7. DE WIJZE VAN FINANCIEREN VAN DE BEDRIJFSOVERNAME

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaat het over de financieringsbronnen die zijn aangewend om de bedrijfsovername te financieren.

Met behulp van de fiscale rapporten is vlak na de bedrijfsovername van elk bedrijf een bedrijfseconomische balans opgesteld. De gemiddelde bedrijfseconomische balansen na de bedrijfsovername komen in paragraaf 2 aan de orde.

De totale activa (= balanstotaal) kunnen worden gefinancierd met eigen vermogen (paragraaf 3) en/of met aangetrokken vreemd vermogen van bijvoorbeeld familie of banken (paragraaf 4).

7.2 Het totale vermogen na de bedrijfsovername

De gemiddelde bedrijfseconomische balans van vlak na de bedrijfsovername van de drie groepen bedrijven zijn opgenomen in tabel 7.1.

Uit deze tabel blijkt dat het balanstotaal op de grote eigendomsbedrijven f 1.801.500,- bedroeg, op de kleine eigendomsbedrijven f 461.500,- en op de pachtbedrijven f 261.900,-.

Voor het bepalen van het bedrijfsvermogen zouden de balansposten die meer betrekking hebben op het privévermogen van de ondernemers moeten worden afgetrokken. Te denken valt aan een deel van de spaarsaldi bij banken en de onverdeelde boedels. Bij het opstellen van de balansen is echter geen rekening gehouden met de nadien opgetreden bedrijfsvergrotingen of -verkleiningen, investeringen en eventuele overgang van pacht naar eigendom, ook al zouden deze gerekend kunnen worden tot het gehele complex van handelingen dat samenhangt met de bedrijfsovername. De genoemde balansposten kunnen gezien worden als een reserve voor nog te verrichten investeringen.

De balanspost "grond in eigendom" heeft bij de grote eigendomsbedrijven betrekking op gemiddeld 29,7 ha ter waarde van f 914.600,-. Van de 29,7 ha is 28,5 ha overgenomen van de ouders; 1,2 ha was reeds vóór de bedrijfsovername in bezit. Naast deze 29,7 ha werd gemiddeld nog 9,0 ha na de bedrijfsovername bijgepacht van de ouders, zodat de totale oppervlakte 38,7 ha per bedrijf bedroeg.

Bij de groep van kleine eigendomsbedrijven was vóór de bedrijfsovername geen grond in eigendom of gepacht. Na de overname was gemiddeld 7,0 ha in eigendom (f 213.900,-) en gemiddeld 3,7 ha gepacht; in totaal dus 10,7 ha.

De pachtbedrijven hadden vóór en na de bedrijfsovername gemiddeld minder dan 0,5 ha in eigendom (f 9.100,-). Na de bedrijfsovername pachtten zij gemiddeld 23,9 ha er bij, zodat het totale aantal hectaren 24,3 per bedrijf bedroeg.

De waardering van de grond is op basis van de onverpachte waarde in de streek waar de bezochte bedrijven zich bevinden (N.W.-Overijssel). Een uitvoerige beschrijving over de waardering is te vinden in bijlage 2.

Bij de vier grote eigendomsbedrijven was de waarde van de vastgelegde produktiemiddelen gemiddeld f 1.647.900,-. De spreiding was erg groot. Op één bedrijf, dat een bedrijfsomvang van 461 sbe had (gemiddelde van de groep: 333), was de waarde van de vastgelegde produktiemiddelen 77% hoger dan de gemiddelde waarde. Op het bedrijf met de kleinste bedrijfsomvang van de groep grote eigenaren (255 sbe), was de waarde van de vastgelegde produktiemiddelen 51% van de gemiddelde waarde.

Tabel 7.1 De gemiddelde bedrijfseconomische balans na de bedrijfsovername

	4 grote eigend.bedr.		3 kleine eigend.bedr.		3 pachtbedrijven	
	bedrag (freq.)	% v.h. b.t.	bedrag (freq.)	% v.h. b.t.	bedrag (freq.)	% v.h. b.t.
ACTIVA						
Vastgelegde produktiemiddelen						
grond in eigendom	914.600	(4)	51	(3)	9.100	(1)
bedrijfsgebouwen in eigendom	306.300	(4)	17	(3)	28.600	(1)
pachtersinvesteringen	-	(-)	-	(-)	2.500	(1)
dode inventaris	153.600	(4)	9	(3)	37.700	(3)
veestapel	256.200	(4)	14	(3)	90.400	(3)
veldinv./voorr.grond- en hulpstoffen	17.200	(4)	1	(3)	3.600	(3)
Liquiditeiten						
kas en giro	2.800	(4)	0*	(3)	1.500	(3)
lopende rekening bij banken	19.100	(3)	1	(1)	14.500	(2)
WIR-vordering	6.300	(1)	0	(1)	10.100	(2)
overige kortlopende vorderingen	10.300	(2)	1	(2)	2.100	(1)
spaarsaldi bij banken	7.800	(3)	0	(3)	15.700	(2)
Langlopende vorderingen						
deeln. en ledenrek. bij agr. coöp.	5.100	(1)	0	(2)	400	(1)
leningen u/g op lange termijn	-	(-)	-	(-)	10.100	(1)
onverdeelde boedels	-	(-)	-	(-)	4.400	(1)
Overige bezittingen						
woning/woongedeelte boerderij	86.000	(4)	5	(2)	29.300	(1)
auto	7.000	(2)	0	(2)	1.900	(3)
andere bezittingen	9.200	(1)	1	(-)	-	(-)
Balanstotaal (b.t.)	1.801.500	(4)	100	(3)	261.900	(3)
PASSIVA						
Vreemd vermogen op lange termijn						
leningen van banken	215.800	(3)	12	(3)	-	(-)
leningen van familieleden	503.000	(4)	28	(3)	67.400	(2)
leningen van de overheid	2.900	(1)	0	(-)	4.200	(1)
leningen van ov. part. en instell.	15.800	(2)	1	(1)	2.000	(1)
Vreemd vermogen op korte termijn						
lopende rekening bij banken	49.100	(1)	3	(2)	5.700	(1)
leverancierskrediet	-	(-)	-	(-)	5.300	(1)
schulden m.b.t. de overdracht	7.200	(4)	0	(3)	1.100	(1)
ov. kortlopende bedrijfsschulden	25.600	(3)	1	(2)	9.500	(2)
Eigen vermogen	982.100	(4)	55	(3)	166.700	(3)
Balanstotaal (b.t.)	1.801.500	(4)	100	(3)	261.900	(3)

*) In deze tabel betekent 0: gemiddeld minder dan 50 gulden of 0,5%.

De gemiddelde waarde van de vastgelegde produktiemiddelen van de drie kleine eigendomsbedrijven en de drie pachtbedrijven vallen in het niet ten opzichte van de grote eigendomsbedrijven. De gemiddelde waarde van de kleine eigendomsbedrijven en pachtbedrijven was f 407.300,- resp. f 171.900,-. De spreidingen rond deze gemiddelde waarden waren niet zo groot als bij de gemiddelde waarde van de groep grote eigenaren.

Bij de liquiditeiten was het opvallend dat de kleine eigendomsbedrijven gemiddeld minder dan f 50,- op de lopende rekening bij banken hadden. Dit kan een gevolg zijn van de verschillende wijzen waarop de diverse accountantsbureaus fiscale balansen opstellen.

Een nadere toelichting op de balanspost WIR-vordering is hier op zijn plaats. De balanspost WIR-vordering betreft de aanspraken op grond van de Wet Investeringsrekening die de ondernemers hebben verkregen bij de bedrijfsoverdracht. Omdat de WIR nauw samenhangt met de ontwikkeling van bedrijven in het algemeen, is deze financieringsbron van de overheid apart opgenomen in de balans. Van invloed op deze balanspost is het jaartal van de bedrijfsovername en het zakelijk karakter van de bedrijfsovername. Bedrijven die vóór 24 mei 1978 zijn overgenomen (drie bedrijven) konden geen aanspraken maken op de WIR, omdat na deze datum de regeling van kracht is geworden. Bedrijven die tegen zogenaamde agrarische waarde werden overgenomen, werden in diverse gevallen op grond van een niet aanwezig zakelijk karakter een WIR-premie geweigerd (minstens twee bedrijven).

De liquiditeiten bedroegen f 46.300,- bij de grote eigendomsbedrijven, f 24.000,- bij de kleine eigendomsbedrijven en f 43.900,- bij de pachtbedrijven.

Bij de langlopende vorderingen speelt de balanspost deelnemingen en ledenrekeningen bij agrarische coöperaties een rol bij de grote en kleine eigendomsbedrijven, resp. f 5.100,- en f 2.200,-. De pachters hadden gemiddeld slechts f 400,- op deze balanspost staan.

Uit de basisgegevens blijkt dat één pachter een grote invloed heeft gehad op de balansposten spaarsaldi bij banken, leningen u/g op lange termijn en onverdeelde boedels. Door de vele arbeid die deze pachter vóór de bedrijfsovername op het ouderlijke bedrijf verrichtte en waarvoor hij een deel van de opbrengsten genoot, zijn de hoge bedragen op de eerste twee balansposten verklaard. De onverdeelde boedel, die meestal bij de bedrijfsovername wordt verrekend, bleef op dit pachtbedrijf tijdens het overname proces onverdeeld. Hierdoor veranderde het bedrijf van een eigendomsbedrijf vóór de overname in een pachtbedrijf na de overname (zie paragraaf 5.5).

Uit de basisgegevens blijkt dat twee ondernemers de woning/woongedeelte boerderij pachtten of huurden van de ouders. In één geval is het woongedeelte van de boerderij bij de gebouwen gerekend, omdat kort na de overname dit gedeelte is opgeknapt. De oorspronkelijke waarde was niet te achterhalen.

Het totale gemiddelde bedrag behorende bij de overige bezittingen bedroeg f 102.200,- per groot eigendomsbedrijf, f 28.000,- per klein eigendomsbedrijf en f 31.200,- per pachtbedrijf.

Vóór de bedrijfsovername was de gemiddelde waarde van de activa f 379.600,- op de grote eigendomsbedrijven 1) (zie tabel 6.1). Na de bedrijfsovername f 1.801.500,-. Een gemiddelde toename van f 1.421.900,- per bedrijf, die of met eigen vermogen of met vreemd vermogen moest worden gefinancierd.

- 1) Gemakshalve wordt in deze scriptie gesproken van een toename per bedrijf, terwijl in geval van een overname zonder voorafgaande samenwerkingsvorm op de balans vóór de bedrijfsovername alleen privévermogen stond.

De gemiddelde toename van de activa was op de kleine eigendomsbedrijven en de pachtbedrijven minder groot. De waarde vóór de bedrijfsovername was resp. f 48.000,- en f 107.500,- (zie tabel 6.1) en na de bedrijfsovername resp. f 461.500,- en f 261.900,-. Een gemiddelde toename van f 413.500,- voor de kleine eigendomsbedrijven en van f 154.400,- voor de pachtbedrijven. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de toename van de waarde van de activa bij de beide groepen van eigendomsbedrijven voornamelijk toe te schrijven is aan de overdracht van grond in eigendom.

Een gemiddelde bedrijfsseconomische balans na bedrijfsovername van vijf ondernemers die zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen en van vijf ondernemers die uit een samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen is gegeven in tabel 7.2. Evenals in tabel 6.3 zijn ook hier de twee groepen niet homogeen, door verschillen in pacht/eigendomsverhouding en in produktieomvang. Tot de eerste groep (zonder s.w.v.) behoren twee grote eigenaren, één kleine eigenaar en twee pachters. De gemiddelde bedrijfsomvang van de bedrijven die deze ondernemers overnamen, bedroeg 219 sbe (varierend van 108 sbe tot 461 sbe). Tot de tweede groep (met s.w.v.) behoren twee grote eigenaren, twee kleine eigenaren en één pachter. De gemiddelde bedrijfsomvang van de bedrijven die deze ondernemers overnamen, bedroeg 194 sbe (varierend van 98 sbe tot 327 sbe).

Het gemiddelde balanstotaal van de ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen bedroeg f 1.079.700,- en was f 284.500,- hoger dan het gemiddeld balanstotaal van de overige ondernemers (f 795.200,-). Voornamelijk is dit het gevolg van een gemiddeld groter aantal hectaren dat de ondernemers zonder voorafgaande samenwerkingsvorm vlak na de bedrijfsovername in eigendom hadden ten opzichte van de overige ondernemers (resp. 17,9 ha en 10,4 ha). Uit de basisgegevens blijkt dat de twee ondernemers met het grootste aantal hectaren in eigendom (34,2 ha en 47,4 ha), beide tot de groep van ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, behoren.

De vastgelegde produktiemiddelen bedroegen gemiddeld f 990.900,- voor hen die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen en gemiddeld f 674.900,- voor de overige bedrijfsopvolgers. Voor de liquiditeiten waren deze gemiddelde bedragen resp. f 35.000,- en f 42.700,-; voor de langlopende vorderingen f 10.000,- resp. f 4.200,- en voor de overige bezittingen f 43.800,- resp. f 73.400,-.

Vóór de bedrijfsovername was de waarde van de activa per bedrijf dat zonder voorafgaande samenwerkingsvorm is overgenomen f 65.700,- (zie tabel 6.3). Na de bedrijfsovername f 1.079.700,-. Een gemiddelde toename van f 1.014.000,- per bedrijf.

De gemiddelde toename in waarde van de activa was op de bedrijven die uit een samenwerkingsverband zijn overgenomen, f 464.300,-. Vóór overname was de waarde f 330.900,- (zie tabel 6.3) en na overname was de waarde f 795.200,-.

Een toename van het balanstotaal moet worden gefinancierd met eigen vermogen (paragraaf 3) en/of met vreemd vermogen (paragraaf 4).

7.3 Het eigen vermogen na de bedrijfsovername

Vóór het moment van overname hadden de grote eigenaren gemiddeld f 321.800,- aan eigen vermogen op de bedrijfsseconomische balans staan (zie tabel 6.1). Na de bedrijfsovername was het eigen vermogen gemiddeld f 982.100,- (zie tabel 7.1). Tijdens de bedrijfsovername is het eigen vermogen dus toegenomen met gemiddeld f 660.300,-.

Tabel 7.2 De gemiddelde bedrijfseconomische balans na de bedrijfsovername van ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen en van ondernemers die uit een samenwerkingsvorm (s.w.v.) het bedrijf hebben overgenomen

	Overname zonder			Overname uit		
	s.w.v.	(5)	% v.h.	s.w.v.	(5)	% v.h.
	bedrag	(freq.)	b.t.	bedrag	(freq.)	b.t.
ACTIVA						
Vastgelegde produktiemiddelen						
grond in eigendom	534.900	(4)	50	330.600	(4)	42
bedrijfsgebouwen in eigendom	177.600	(3)	16	125.000	(5)	16
pachtersinvesteringen	1.500	(1)	0*)	-	(-)	-
dode inventaris	92.600	(5)	9	74.700	(5)	9
veestapel	172.100	(5)	16	139.800	(5)	18
veldinv./voorr.grond- en h.st.	12.200	(5)	1	4.800	(5)	1
Liquiditeiten						
kas en giro	3.000	(5)	0	500	(5)	0*)
lopende rekening bij banken	5.900	(4)	1	18.100	(2)	2
WIR-vordering	2.500	(1)	0	12.200	(3)	2
overige kortlopende vorderingen	6.300	(3)	1	5.100	(1)	1
spaarsaldi bij banken	17.300	(4)	2	6.800	(4)	1
Langlopende vorderingen						
deeln.en ledenrek.bij agr.coöp.	1.400	(2)	0	4.200	(2)	1
leningen u/g op lange termijn	6.000	(1)	1	-	(-)	-
onverdeelde boedels	2.600	(1)	0	-	(-)	-
Overige bezittingen						
woning/woonged. boerderij	29.700	(3)	3	72.100	(4)	9
auto	6.800	(5)	1	1.300	(2)	0
andere bezittingen	7.300	(1)	1	-	(-)	-
Balanstotaal (b.t.)	<u>1.079.700</u>	(5)	<u>100</u>	<u>330.900</u>	(5)	<u>100</u>
PASSIVA						
Vreemd vermogen op lange termijn						
leningen van banken	121.100	(3)	11	82.100	(3)	10
leningen van familieleden	313.400	(4)	29	188.900	(5)	24
leningen van de overheid	2.300	(1)	0	2.500	(1)	0
len. v. ov. part. en instell.	200	(1)	0	14.000	(1)	2
Vreemd vermogen op korte termijn						
lopende rek. bij banken	44.100	(2)	4	9.000	(2)	1
leverancierskrediet	-	(-)	-	3.200	(1)	0
schulden m.b.t. de overdracht	6.600	(3)	1	7.300	(5)	1
ov. kortlopende bedrijfsschulden	15.900	(3)	1	17.600	(4)	2
Eigen vermogen	576.100	(5)	53	470.600	(5)	59
Balanstotaal (b.t.)	<u>1.079.700</u>	(5)	<u>100</u>	<u>795.200</u>	(5)	<u>100</u>
	=====		===	=====		===

*) In deze tabel betekent 0: gemiddeld minder dan 0,5%.

De toename van het eigen vermogen van de grote eigenaren is als volgt tot stand gekomen:

- bevoordeling op vastgelegde produktiemiddelen en overige bezittingen	f 643.200,-	(freq.) (4)
- ontvangen schenkingen	" 18.000,-	(1)
- WIR-vorderingen	<u>" 6.300,-</u>	(1)
Totale meerwaarde verkregen bij de overname	f 667.500,-	(4)
af: schulden m.b.t. de overdracht	<u>" 7.200,-</u>	(4)
Toename eigen vermogen	f 660.300,-	(4)
	<u>=====</u>	

Bij de kleine eigenaren is het eigen vermogen gemiddeld toegenomen met f 220.600,-. Vóór de bedrijfsovername was het gemiddelde eigen vermogen namelijk f 48.000,- (zie tabel 6.1) en na de bedrijfsovername f 268.600,- (zie tabel 7.1).

Bij de kleine eigenaren is deze toename als volgt tot stand gekomen:

- bevoordeling op vastgelegde produktiemiddelen en overige bezittingen	f 129.800,-	(freq.) (3)
- ontvangen schenkingen	" 97.200,-	(2)
- WIR-vorderingen	<u>" 6.100,-</u>	(1)
Totale meerwaarde verkregen bij de overname	f 233.100,-	(3)
af: schulden m.b.t. de overdracht	<u>" 12.500,-</u>	(3)
Toename eigen vermogen	f 220.600,-	(3)
	<u>=====</u>	

De pachters hadden na de bedrijfsovername een gemiddeld eigen vermogen van f 166.700,- (tabel 7.1). Uit tabel 6.1 blijkt dat vlak vóór de bedrijfsovername het gemiddelde eigen vermogen f 104.400,- was, zodat er een toename van f 62.300,- per pachtbedrijf is geweest.

De toename van het eigen vermogen van de pachters is als volgt tot stand gekomen:

- bevoordeling op vastgelegde produktiemiddelen en overige bezittingen	f 52.400,-	(freq.) (3)
- ontvangen schenkingen	" 900,-	(1)
- WIR-vorderingen	<u>" 10.100,-</u>	(2)
Totale meerwaarde verkregen bij de overname	f 63.400,-	(3)
af: schulden m.b.t. de overdracht	<u>" 1.100,-</u>	(1)
Toename eigen vermogen	f 62.300,-	(3)
	<u>=====</u>	

Ten aanzien van het bovenstaande moeten de volgende punten worden opgemerkt:

Onder bevoordeling wordt verstaan, bij degenen die zonder voorafgaan- de samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, het verschil tussen de bedrijfseconomische waarde van de overgenomen produktiemiddelen en het bedrag dat er voor is betaald. En bij hen die uit een samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, het verschil tussen de bedrijfseconomische waarde van het maatschapsaandeel (c.q. aandeel in de v.o.f.) en het bedrag dat voor de uit de maatschap (c.q. v.o.f.) overgenomen produktiemiddelen is betaald. Er is gevraagd naar de redenen van de bevoordeling bij overdracht van produktiemiddelen. Alle geënquêteerden gaven hetzelfde antwoord n.l. "om verder te kunnen boeren".

De ontvangen schenkingen hebben alleen betrekking op de ontvangsten in geld of goederen, die duidelijk in verband staan met de bedrijfsovername. Een pachter, één grote eigenaar en twee kleine eigenaren hebben schenkingen ontvangen.

De WIR-vordering is in paragraaf 7.2 behandeld. Door één grote eigenaar, één kleine eigenaar en twee pachters is zij ontvangen.

De schulden met betrekking tot de overdracht, zijn die schulden die specifiek betrekking hebben op de overdracht van een bedrijf, zoals: notariële kosten, overdrachtsbelasting en schenkingsrechten. Overdracht van produktiemiddelen in eigendom maakt een juridische afwikkeling noodzakelijk. Bij de drie pachters is geen grond in eigendom overgedragen, slechts bij één zijn er gebouwen in eigendom overgedragen. Bij alle eigenaren spelen de juridische kosten en fiscale kosten een rol.

Uit het voorgaande cijfermateriaal springen de grote eigenaren duidelijk naar voren ten aanzien van de bevoordeling; te weten: f 643.200,- bij de grote eigenaren, f 129.800,- bij de kleine eigenaren en f 52.400,- bij de pachters. Op grote eigendomsbedrijven kan in absolute hoeveelheden meer worden bevoordeeld, doordat het verschil tussen de bedrijfseconomische waarde van de overgenomen produktiemiddelen en het bedrag dat er voor betaald is, groter kan zijn dan bij de kleine eigendomsbedrijven en bij de (kleine) pachtbedrijven.

Uit de basisgegevens blijkt dat de spreiding van de bevoordeling binnen de groep van pachters en van grote eigenaren, groot is. Bij de pachters heeft een ondernemer gebouwen in eigendom overgenomen waarop is bevoordeeld. Zonder deze pachter zou de gemiddelde bevoordeling f 25.000,- geweest zijn in plaats van f 52.400,-. Binnen de groep van grote eigenaren werd één ondernemer voor f 1.621.200,- bevoordeeld (vnl. op een groot aantal hectares); de andere uiterste van de groep was een ondernemer die voor f 82.600,- was bevoordeeld (vnl. door nagenoeg alle produktiemiddelen tegen taxatiewaarde over te nemen).

Mogelijk speelt het jaar van overname een rol op de mate waarin wordt bevoordeeld. Wat naar alle waarschijnlijkheid een grotere rol speelt zijn de verschillende fiscale bureaus. Op het ene bureau zal men een groter verschil toelaten tussen de vrije marktwaarde van de overgenomen produktiemiddelen en het bedrag dat ervoor betaald wordt, dan op het andere bureau 1). Het bedrag dat ervoor betaald is, wordt op de fiscale openingsbalans (vlak na de overname) opgenomen.

Bij de wijze waarop de toename van het eigen vermogen tot stand is gekomen, valt op dat de kleine eigenaren meer schenkingen hebben ontvangen dan de grote eigenaren en de pachters (resp. f 97.200,-, f 18.000,- en f 900,-). Dientengevolge zijn de schulden m.b.t. de overdracht hoger (schenkingsrechten).

Het gemiddeld eigen vermogen van de ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, was vóór de bedrijfsovername f 64.900,- (zie tabel 6.3) en na de bedrijfsovername f 576.100,- (zie tabel 7.2). Tijdens het overnameproces is het eigen vermogen per ondernemer dus toegenomen met f 511.200,-.

- 1) In de meeste gevallen was de minimale prijs voor de over te nemen produktiemiddelen gelijk aan de taxatiewaarde (onroerend goed), vermogensbelastingswaarde (vee) of de waarde die op de fiscale balans voorkomt (overigen). Als een lagere prijs wordt gevraagd, dan is het afhankelijk van het fiscale bureau of deze wordt toegestaan.

Deze toename is als volgt ontstaan:

- bevoordeling op vastgelegde produktiemiddelen en overige bezittingen	f 472.900,-
- ontvangen schenkingen	" 42.400,-
- WIR-vorderingen	" 2.500,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overname	f 517.800,-
af: schulden m.b.t. de overdracht	" 6.600,-
Toename eigen vermogen	f 511.200,-
	=====

Bij ondernemers die het bedrijf uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen, is het eigen vermogen per ondernemer met f 187.000,- toegenomen. Het gemiddeld eigen vermogen was vóór de bedrijfsovername f 283.600,- (zie tabel 6.3) en na de bedrijfsovername f 470.600,- (zie tabel 7.2).

De toename van het eigen vermogen is als volgt tot stand gekomen:

- bevoordeling op vastgelegde produktiemiddelen en overige bezittingen	f 151.100,-
- ontvangen schenkingen	" 31.000,-
- WIR-vorderingen	" 12.200,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overname	f 194.300,-
af: schulden m.b.t. de overdracht	" 7.300,-
Toename eigen vermogen	f 187.000,-
	=====

Uit voorgaand cijfermateriaal blijkt dat de ondernemers die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen, f 321.800,- meer werden bevoordeeld dan de overige ondernemers. Verder blijkt dat er een zeer grote spreiding in de bevoordeling is in de groep van ondernemers die zonder een voorgaande samenwerkingsvorm het bedrijf hebben overgenomen. De gemiddelde bevoordeling was f 472.900,-; de twee uitersten f 21.500,- en f 1.621.200,-. De spreiding binnen de andere groep van ondernemers is niet zo groot, maar desalniettemin aanzienlijk. De gemiddelde bevoordeling was f 151.100,-; de twee uitersten f 82.600,- en f 252.400,-.

Uit de basisgegevens blijkt dat na de bedrijfsovername alle kleine eigenaren en pachters een eigen vermogen hadden dat minder was dan f 500.000,-. Eén pachter had een eigen vermogen van minder dan f 100.000,-. Drie grote eigenaren waren vlak na de overname in het bezit van een eigen vermogen dat lag tussen de f 500.000,- en f 1.000.000,-. Eén grote eigenaar had vlak na de overname meer dan f 1.000.000,- aan eigen vermogen.

Bij de grote eigenaren bedroeg vlak na de bedrijfsovername het eigen vermogen 55% van het balanstotaal; bij de kleine eigenaren was deze solvabiliteit 58% en bij de pachters 64%. Bij de groep pachters was er één ondernemer die voor 95% zijn bedrijf had gefinancierd met eigen vermogen. De percentages bij de overige twee pachters waren 49% en 39% (dit laatste cijfer is tevens de laagste van alle solvabiliteitspercentages). Bij beide groepen eigenaren was de spreiding niet zo groot als bij de pachters. Het percentage varieerde bij de grote eigenaren van 40% tot 65% en bij de kleine eigenaren van 46% tot 69%.

Het eigen vermogen (in procenten van het balanstotaal) van de ondernemers die het bedrijf zonder voorafgaande samenwerkingsvorm hebben overgenomen bedroeg 53% en van de overige ondernemers 59%.

7.4 Het vreemde vermogen na de bedrijfsovername

Uit de bedrijfseconomische balans na de bedrijfsovername (tabel 7.1) is gebleken dat op de grote eigendomsbedrijven gemiddeld 45% van het balanstotaal is gefinancierd met vreemd vermogen. Op de kleine eigendomsbedrijven was dit gemiddeld 42% en op de pachtbedrijven gemiddeld 36%.

Uit tabel 7.1 bleek voorts dat bij de groep grote eigendomsbedrijven, verreweg het meeste is geleend van familieleden, gemiddeld f 503.000,- per bedrijf. Een grote eigenaar heeft een extreem hoog bedrag geleend van de familieleden, te weten f 1.047.400,-. Zonder deze grote eigenaar zou het gemiddelde f 321.500,- zijn geweest.

Na de leningen van familieleden volgt de balanspost leningen bij banken, met een gemiddeld bedrag van f 215.800,-. Drie grote eigenaren leenden bij een bank om de bedrijfsovername te financieren en één grote eigenaar financierde zijn bedrijf zonder een lening bij de bank af te sluiten. De twee ondernemers die gezamenlijk één bedrijf overnamen, hadden vóór de bedrijfsovername reeds f 143.300,- op deze balanspost staan. De toename van leningen bij banken was gemiddeld bij de drie grote eigenaren f 239.900,-.

Het totale vreemde vermogen op lange termijn bij de vier grote eigenaren was gemiddeld f 737.500,- per bedrijf en het totale vreemde vermogen op korte termijn gemiddeld f 81.900,- per bedrijf.

Ook op de kleine eigendomsbedrijven en pachtbedrijven bestond het merendeel van het vreemde vermogen op lange termijn uit leningen van familieleden, zij het relatief minder dan op de grote eigendomsbedrijven. De leningen van familieleden bedroegen gemiddeld f 99.100,- op de kleine eigendomsbedrijven en f 67.400,- op de pachtbedrijven. De spreidingen rond de gemiddelden zijn groot. Bij de groep van kleine eigendomsbedrijven varieerde de familielening van f 12.600,- tot f 98.000,- en bij de groep van pachtbedrijven, waar maar twee van de drie pachters een familielening afsloten, waren de bedragen f 72.400,- en f 129.900,-.

Opvallend is dat geen van de pachtbedrijven een lening afsloten bij banken. De drie kleine eigendomsbedrijven leenden gemiddeld f 5.100,- van de banken.

Bij de kleine eigendomsbedrijven was het totale vreemd vermogen op lange termijn gemiddeld f 105.700,- en op korte termijn gemiddeld f 42.200,-. Bij de pachtbedrijven waren deze bedragen resp. f 73.600,- en f 21.600,-.

Uit tabel 7.2 blijkt dat de ondernemers die het bedrijf zonder voorafgaande samenwerkingsvorm overnamen, gemiddeld 47% van het balanstotaal hebben gefinancierd met vreemd vermogen. Bij de overige ondernemers was dit 41%. Het vreemd vermogen is bij de eerste groep ondernemers opgebouwd uit gemiddeld f 437.000,- op lange termijn en gemiddeld f 66.600,- op korte termijn. Bij de tweede groep ondernemers (met s.w.v.) zijn deze bedragen resp. f 287.500,- en f 37.100,-.

Alvorens kritische op- en aanmerkingen te plaatsen bij de onderzoeksresultaten van deze studie, wil ik eerst voor alle duidelijkheid nogmaals in gaan op het aantal bedrijven dat bezocht is.

Er zijn tien bedrijven geënkquêteerd. Dit is een betrekkelijk klein aantal om conclusies op te baseren, omdat uitschieters in het materiaal een overheersende rol kunnen gaan spelen. Het onderzoek draagt echter het karakter van een proefonderzoek. Het dient om empirische indicaties aan te reiken voor een representatief onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername, wat uitgevoerd zal worden door het LEI. Op een tweede plaats komt het vinden van verklaringen voor de waargenomen fenomenen. Desalniettemin kan dit onderzoek aan zijn doelstelling (inzicht geven in de financiering van de bedrijfsovername) voldoen, omdat sinds het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) geen recenter cijfermateriaal aangaande deze problematiek verzameld is.

De landbouwers die bij het onderzoek betrokken zijn, vormen in zekere zin een selecte groep. Zij hebben de stap naar zelfstandigheid genomen. Het onderzoek geeft geen inzicht in de vraag hoeveel jongeren deze stap niet hebben genomen, omdat zij reeds eerder het plan om agrariër te worden, hebben laten varen vanwege de financiële consequenties of om andere redenen.

In dit onderzoek zijn alleen mannelijke bedrijfshoofden geënkquêteerd. De rol van de meewerkende boerin wordt even aangetipt in de resultaten. Naast mannelijke bedrijfshoofden zijn er ook vrouwen die een bedrijf overnemen. Ook zij dienen in verder onderzoek betrokken te worden, omdat niet bekend is of zij specifieke problemen ondervinden bij de bedrijfsovername.

De onderzoekspopulatie bestond uit bedrijven die zijn overgenomen in het tijdvak 1977 - 1982. Door bedrijven te bezoeken die in verschillende jaren zijn overgenomen, ontstaat er een complicatie met betrekking tot de verslaggeving. Met name in het opstellen van de bedrijfseconomische balansen. In het tijdvak 1977 - 1982 zijn de ontwikkelingen ten aanzien van bedrijfsomvang, mechanisatie en prijzen voortgegaan. Deze ontwikkeling komt tot uiting in de balansen van de verschillende jaren.

De vier grote eigendomsbedrijven zijn overgenomen in: 1977, 1979, 1981 en 1982; de drie kleine eigendomsbedrijven in 1978 (2x) en 1980 en de drie pachtbedrijven in 1977, 1980 en 1981.

Het totale geïnvesteerde vermogen is echter ook afhankelijk van de mate waarin het bedrijf inspeelt op de ontwikkelingen. Zo zal een bedrijfshoofd dat geen zekerheid heeft omtrent de bedrijfsopvolging, zijn bedrijf afbouwen. Zes van de elf opvolgers namen de beslissing om het bedrijf over te nemen pas nadat zij op het ouderlijk bedrijf zijn gaan werken (3,5 jaar vóór de overname; globaal cijfer). Bij toenemende vermogensbehoefte en duurder worden van het kapitaal, zou in de toekomst de definitieve stap naar zelfstandig agrariër uitgesteld kunnen worden, zodat het zittende bedrijfshoofd pas veel later (of te laat) inspeelt op de komende bedrijfsovername door het bedrijf up-to-date te houden.

In het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) is bij de verwerking van de gegevens geen rekening gehouden met de bedrijfseconomische waarde van het maatschapsaandeel. In deze scriptie ben ik er van uitgegaan dat een maatschap mede voor rekening wordt gedreven van de toegetreden vennoot die daardoor mede-eigenaar is van een evenredig deel van het bedrijfseconomische vermogen. Dus bij verkoop van een produktiemiddel komt een evenredig deel van de stille reserves toe aan de toegetreden ven-

noot. De (fiscale) vermogensverhouding wordt als verdeelsleutel genomen bij het bepalen van het evenredige deel van het bedrijfseconomische maatschapsvermogen. Dit alles kan anders geregeld zijn in een maatschapscontract.

Zo kan het zijn dat de uittredende vennoot bij inbreng van een goed in de maatschap zakelijk gerechtigde blijft van het goed, maar zich voor het economische eigendom in de boeken der maatschap laat crediteren. Evenzo kan hij het juridische eigendom laten crediteren voor de boekwaarde (dus met voorbehoud van de stille reserves) dan wel voor de werkelijke waarde (Hoefmans e.a. 1979). Bij liquidatie van een produktiemiddel kan het zo zijn dat de winstdeling de verhouding van de meerwaarde van de vennoten bepaalt of dat een bepaald percentage (tot een bepaald bedrag) van de meerwaarde aan de uittredende vennoot toe komt. (Persoonlijke aantekeningen van een gesprek met de fiscaaljuridische medewerker van de Overijsselse Landbouw Maatschappij). Al met al is er een grote vrijheid van handelen ten aanzien van het opstellen van een maatschapscontract. Dit maakt een juiste, uniforme bedrijfseconomische waardebepaling van het maatschapsaandeel in principe onmogelijk. Voor verder onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername verdient deze problematiek, waar juridische, fiscale en bedrijfseconomische elementen met elkaar verstrengd zijn nadere aandacht.

Het over te nemen bedrijf dient levensvatbaar te zijn, dat wil zeggen moet een voldoende inkomen opbrengen voor het levensonderhoud van de ondernemer en zijn gezin en moet kunnen voldoen aan de huidige en toekomstige financiële verplichtingen. Hoewel niet uitsluitend de produktieomvang maatgevend is, betekent het wel dat er voor bedrijven van minder dan 150 sbe een behoorlijke aanpassing na de bedrijfsovername moet plaatsvinden om op langere termijn levensvatbaar te blijven.

Van de onderzochte bedrijven hadden alle kleine eigendomsbedrijven en pachtbedrijven een omvang van minder dan 150 sbe. Sommige bedrijven zullen, omdat ze nog in opbouw waren, intussen groter zijn geworden dan op het moment van overname het geval was. Veel financieringsruimte voor investeringen zal er in het gezinsinkomen van deze bedrijven niet zijn geweest, omdat er meestal grote rente- en aflossingsverplichtingen zijn.

Een gelijklopende indruk komt er in het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) naar voren. Van de toendertijd onderzochte eigenaarsbedrijven in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant had resp. 76%, 78% en 69% een omvang van minder dan 100 sbe (1968), van de pachtbedrijven 47%, 72% en 67%.

Uit het onderzoek van Biemans e.a. (1972) bleek dat éénviufde van de geënquêteerde agrariërs geen voortgezet dagonderwijs heeft gevolgd. Slechts 20% à 30% had minstens een middelbare agrarische school voltooid. Uit dit onderzoek komt hetzelfde beeld naar voren: twee van de elf bedrijfshoofden heeft geen voortgezet dagonderwijs genoten en vier van de elf hebben de middelbare agrarische school voltooid.

Een goede opleiding biedt meer mogelijkheden om tijdens de periode van werken op het ouderlijke bedrijf, nevenactiviteiten te ontplooien (tegen b.v. CAO-loon). Dit is zeker van belang wanneer het ouderlijke bedrijf onvoldoende ruimte biedt voor een tweede arbeidskracht. Het frappante is echter, zo blijkt uit dit onderzoek, dat agrariërs die een bedrijf opvolgden dat kleiner was dan 150 sbe gemiddeld een lager onderwijsniveau hadden dan de agrariërs die een bedrijf opvolgden met meer dan 150 sbe. Een zelfde beeld komt naar voren uit het onderzoek van Biemans e.a. (1972).

Ondernemers die in 1968 het bedrijf overnamen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm hadden gemiddeld f 20.600,- minder eigen vermogen dan de ondernemers die het bedrijf uit een samenwerkingsvorm hadden overgenomen. Dit bleek uit het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972), waar zoals gezegd, geen rekening werd gehouden met de bedrijfseconomische waarde van het maatschapsaandeel. In dit onderzoek is daarom het verschil in eigen vermogen van beide groepen ondernemers vele malen groter, nl. f 218.700,-.

Het eigen vermogen vlak vóór de overname is gering, gezien het totale benodigde vermogen na de bedrijfsovername. Bij de grote eigenaren vormde het eigen vermogen vlak voor de overname 18% van het benodigde vermogen, bij de kleine eigenaren ook 18% en bij de pachter 40%.

Evenals in het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972) bestonden er tussen het eigen vermogen vóór en na de bedrijfsovername dikwijls grote verschillen. In deze studie, met name bij de grote eigenaren, werd het eigen vermogen bij de bedrijfsovername belangrijk vergroot door de zogenaamde bevoordeling.

Het is aannemelijk dat degenen die een bevoordeling ontvingen, daarop gerekend hebben, zeker gezien de lage beloning die zij ontvingen voor de arbeid op het ouderlijk bedrijf. Toch zit er in deze verwachting een onzekere factor. Er staat dikwijls niets hieromtrent op papier, zodat de uiteindelijke bevoordeling onder invloed kan staan van allerlei toevallige omstandigheden. Deze tegemoetkomingen betekenen echter in vele gevallen een belangrijke (en vaak noodzakelijke) verlichting van de financieringsmoeilijkheden.

De soepele voorwaarden waartegen belangrijke bedragen van ouders of andere familieleden werden geleend (meestal lage rente en geen of uitgestelde aflossingsverplichtingen) betekenen een verdere verlichting van de financieringsmoeilijkheden van de bedrijfsopvolger.

Een zelfde beeld van de grote rol die bevoordeling en de familielevenswijze spelen in de financiering van de bedrijfsovername, komt naar voren in het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972).

Concluderend kan men stellen dat deze studie eenzelfde beeld geeft van de vermogensvorming vóór de bedrijfsovername en van de financiering van de bedrijfsovername als wat naar voren kwam uit het onderzoek van Aukema e.a. (1971) en Biemans e.a. (1972).

9. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Het onderzoek is sterk beïnvloed door uitschieters die in het te beperkte cijfermateriaal voorkwamen, zodat hier zeker geen sprake kan zijn van een representatief beeld. Ook de spreiding van de overgenomen bedrijven over verschillende jaren bemoeilijkt het trekken van conclusies.

Het onderzoek geeft de volgende indrukken:

- Er kan weinig eigen vermogen vóór de bedrijfsovername gevormd worden op bedrijven die zonder voorafgaande samenwerkingsvorm worden overgenomen.
- Het merendeel van de bedrijven was op het moment van overname te klein om voldoende bestaanszekerheid te bieden.
- De bevoordeling bij overdracht van de produktiemiddelen speelde een grote rol bij de financiering van de bedrijfsovername.
- De familieleningen, die meestal tegen soepele, niet op papier staande voorwaarden worden verstrekt, spelen een belangrijke rol in de financiering van de activa.
- De meestal grote rente- en aflossingsverplichtingen zullen niet veel ruimte in het gezinsinkomen bieden voor uitbreidingsinvesteringen.
- De solvabiliteit biedt ruimte voor het aantrekken van vreemd vermogen.

De uit het onderzoek voortgekomen indicaties geven aan dat verder onderzoek naar de financiering van de bedrijfsovername aanbeveling verdient, teneinde de financieringsknelpunten te onderbouwen met representatief cijfermateriaal.

Voor verder onderzoek behoort, om gegevens te verkrijgen met voldoende zeggingskracht, de onderzoekspopulatie te bestaan uit bedrijven die binnen een bepaalde korte tijdsperiode zijn overgenomen.

Bij verder onderzoek dient nadere studie te worden gemaakt van een correcte herwaardering van de fiscale waarde van het aandeel in een samenwerkingsvorm naar een bedrijfseconomische waarde.

In verder onderzoek behoren naast de mannelijke bedrijfsopvolgers ook vrouwen die een bedrijf hebben overgenomen te worden betrokken, omdat niet bekend is welke specifieke problemen zij bij de financiering van de bedrijfsovername ondervinden.

Om een indruk te verkrijgen van de wijze waarop het de betrokken bedrijfshoofden na de bedrijfsoverdracht in financieel opzicht is vergaan, zou het aanbeveling verdienen om ook de jaren na de bedrijfsovername in het verdere onderzoek te betrekken.

LITERATUUR

- Aukema, S., e.a.,
De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland,
Gelderland en Noord-Brabant
Den Haag, 1971 LEI-rapport 2/3.2
- Aukema, S. en J.G.A. Overgaauw,
De financiële positie van de landbouw
Den Haag, 1984 LEI, Periodieke Rapportage 12-82/83
- Bedrijfsopvolging in land- en tuinbouw,
Rabobank Nederland, 1982
- Biemans, J.M. en K.M. Dekker,
Vermogensvorming door jonge landbouwers vóór en tijdens de bedrijfs-
voering
Den Haag, 1972 LEI-rapport 2.42
- Boer blijven. Plaats en toekomst van de Nederlandse landbouw
Den Haag, NAJK 1983
- Bongaarts, P.J.M., D.C. Smit en A.H.N. Stollenwerck,
Van vader op zoon in het boerenbedrijf
Doetinchem, 1978 Misset land- en tuinbouwsreeks
- Bogaerds, N.,
De financiële positie van jonge agrarische ondernemers in Gelderland
Den Haag, 1979 LEI-rapport 3.85
- Dát zit zo Regelingen voor land- en tuinbouw
Landbouwschap, Den Haag, 1984
- Jacobs, A.J.,
De opvolgingssituatie op akkerbouw- en veehouderijbedrijven in
Zuid-Holland
Den Haag, 1968 LEI-rapport 2.4
- Hoefmans, J.F.J., W.M. Kleyn en A.J.M. v. Poppel,
Bedrijfsopvolging in de landbouw
Deventer, 1979 Kluwer, Serie recht en praktijk no. 2
- Lely, J.v.d.,
De financiële positie van jonge agrarische ondernemers in
Noord-Brabant
Den Haag, 1977 LEI-rapport 3.70
- Matthysen, L.,
Juridische aspecten van bedrijfsovername
Den Haag, BCB 1983
- Overgaauw, J.G.A.,
Vermogensonttrekking aan de landbouw bij bedrijfsoverdracht
Den Haag, LEI 1983
- Problematiek rondom de bedrijfsovername
Landbouwschap, Den Haag 1982
- Urselmann, J.J., Fiscale aspecten van bedrijfsovername
Den Haag, Min. van Landbouw en Visserij, 1983

Bijlage 1 Het enquête formulier

De tussen vierkante haakjes geplaatste opmerkingen zijn persoonlijke opmerkingen bij de enquête vragen.

Heading: Adres van de geënquêteerde, bedrijfsnummer LEI, volgnummer, datum, jaar van overname en overname vorm.

A. Personalia

1. In welk jaar bent u geboren?
2. a Heeft u een duurzame relatie? Nee/gehuwd/samenwonend.
b Zo ja, sinds welk jaar?
c Zo nee, heeft u voor de nabije toekomst vaststaande plannen hiervoor? [Deze vraag heeft dan pas nut als alle bezochte bedrijven in hetzelfde jaar zijn overgenomen].
d Indien u gehuwd bent, bent u dan in gemeenschap van goederen getrouwd of op huwelijkse voorwaarden?
e Indien u op huwelijkse voorwaarden bent getrouwd, welke zijn dat? [Terminologie bij de geënquêteerden onbekend].
3. Heeft u kinderen? Zo ja, hoeveel en in welk jaar geboren? [Irrelevante vraag in het kader van dit onderzoek].
4. a Welke vormen van voortgezet dagonderwijs heeft u gevolgd en met een diploma beëindigd na het verlaten van de basisschool?
b Heeft u cursussen gevolgd die van nut zouden kunnen zijn bij de bedrijfsovername? Zo ja, welke?
c Wat bent u na het verlaten van het dagonderwijs gaan doen?
5. a Toen u het bedrijf overnam, werd uw hoofdberoep toen veehouder? [Ook vragen op het moment van het in de maatschap treden].
b Zo nee, wat werd of bleef het dan?
c Zo ja, is het dat nu nog? Indien niet meer wat is het nu? [Zie vraag 3c].
d Waarom bent u geen veehouder meer van hoofdberoep?
6. a Heeft u vanaf het moment dat u het bedrijf overnam een nevenberoep? Zo ja, welk nevenberoep? [Zie vraag 5a]. [Ook vragen naar de thuiswerkperiode].
b Wanneer bent u er mee begonnen?
c Om welke redenen heeft u dit nevenberoep?
d In welke categorie valt het gemiddelde belastbaar inkomen van het nevenberoep? [Het belastbaar inkomen is sterk afhankelijk van toevalsfactoren zoals seizoensinvloeden, uitkering ledenkapitaal, aftrekbare onkosten posten, fiscale oudedagreserve's, e.d. Beter is te vragen naar het onzuivere inkomen]. [Deze vraag is gesteld i.v.m. de vermogensopbouw].
7. Indien er een partner is: [gesteld aan mannelijke bedrijfsopvolgers].
a Welk werk deed zij vóór de bedrijfsovername?
b Welk werk deed zij tijdens de bedrijfsovername?
c Welk werk doet zij momenteel?
d Als de partner buitenshuis/op het bedrijf werkt: Waarom doet uw partner dit werk?
e Als uw partner buitenshuis werkt: In welke categorie valt het gemiddelde belastbaar inkomen van het beroep? [Zie vraag 6d].

Bijlage 1 (vervolg)

8. a Leven de mensen van wie u het bedrijf hebt overgenomen nog? [Een vergeten vervolg vraag: Indien overleden. Wanneer was dat en had de overgebleven partner het recht van de langstlevende?]
- b In welke categorie viel het gemiddelde belastbaar inkomen van het uittrekkende bedrijfshoofd, vlak vóór overname? [Zie vraag 6d].
- c Hoe oud was degene van wie u het bedrijf hebt overgenomen op het moment van overname?
- d Vond de overname op een ruim van te voren vastgesteld moment plaats, of was er sprake van een vrij plotselinge noodzaak tot overname?
- e Zijn er oudedagsvoorzieningen getroffen voor het uittrekkende bedrijfshoofd (echtpaar)? Zo ja kunt u aangeven hoe die geregeld waren/zijn? [Antwoorden waren niet eenduidig te interpreteren. Vraag kon beter aan het ex-bedrijfshoofd worden gesteld].
- f In welke categorie viel het gemiddeld belastbaar inkomen van het ex-bedrijfshoofd na de bedrijfsovername? [Zie vraag 6d en 2c].
- g Bleef het ex-bedrijfshoofd meewerken na de bedr.overn.? Neen/volledig/halve dagen/ enkele uren per dag/ zo nu en dan, indien nodig.
9. a Hoeveel kinderen heeft het gezin van de (schoon)ouders waarvan u het bedrijf overnam? [Was gesteld om de "benadeling" (bevoordeling) te achterhalen van overige broers e/o zusters. Te weinig vragen gesteld over dit onderwerp en de antwoorden waren niet eenduidig].
- b Is er overleg geweest met hen over de bedr.overn.? [Vergeten vervolg vraag: "Wanneer heeft het overleg plaatsgevonden?" en "Waren er ook andere gegadigden om het bedrijf over te nemen?].
- c Heeft het overleg problemen opgeleverd? [Wat zijn problemen?].
- 10.a Is de overname ruim van te voren schriftelijk geregeld of alleen mondeling doorgesproken? [Vraag kan beter aan ex-bedrijfshoofd worden gesteld].
- b Heeft iemand bij de bedr.overn. geadviseerd? Zo ja, wie? Nee/accountants-bureau/standsorganisatie/anderen nl.
- c Is het advies in hoofdlijnen gevolgd? Zo nee, waarom niet?
11. Is er iets vastgelegd over (en kunt u er iets over vertellen): Vervreemdingsclausule/schenken aan andere kinderen. [Vraag 9a]/erfenis [vraag 9a]/familielening/verrekening studiekosten andere kinderen [vraag 9a].
- B. Vermogensvorming door de bedrijfsopvolger vóór de bedrijfsovername
- 12.a Sinds wanneer had u serieuze plannen om het bedrijf over te nemen?
- b Sinds wanneer heeft u serieus gespaard voor de bedrijfsovername?
- c Sinds wanneer bent u bij het management van het bedrijf betrokken?
- 13.a Indien er een partner is: Heeft uw partner meegespaard voor de bedrijfs-overname?
- b Zo ja, is wat uw partner heeft gespaard, in of buiten het bedrijf gestoken?
- 14.a Indien u thuis op het ouderlijke bedrijf hebt meegewerkt, ontving u daarvoor een normaal CAO-loon (evt. met aftrek van kost en inwoning)? Zo ja, in welke vorm? Neen/in kontanten uitbetaald/op bankrekening/als schuld op de balans. [Niet te verwarren met de maatschapsperiode].
- b Over welke periode heeft u dat CAO-loon ontvangen?
- c Hebt u van dat CAO-loon kost en inwoning moeten betalen?

Bijlage 1 (vervolg)

- 15.a Werd u voordat u het CAO-loon ontving op andere wijze beloond?
- b Zo ja, ontving u naast kost en inwoning: zakgeld + regelmatig eenzelfde bedrag/zakgeld + regelmatig eenzelfde bedrag afhankelijk van de bedrijfs-uitkomsten/zakgeld + enige vergoeding/zakgeld + vee e/o grond in gebruik/alléén zakgeld/andere beloning?
16. Indien u nooit een CAO-loon hebt ontvangen, ontving u dan naast kost en inwoning: zie verder 15b.
- 17.a Hoe zijn de afspraken m.b.t. de beloningsvorm [in loondienst van de ouders] tot stand gekomen? Uitsluitend overleg bedrijfshoofd-opvolger/overleg met alle gezinsleden/overleg met boekhouder of voorlichter (SEV)/op andere manier nl.
- b Was deze beloningsvorm algemeen gebruikelijk in deze streek, of wijkt ze af van het gangbare patroon? [Onbetrouwbare antwoorden, gezien de tijd tussen het ontvangen van de beloningsvorm en het moment dat de vraag gesteld wordt].
- 18.a Hebt u vóór de bedrijfsovername nog inkomen verkregen op andere wijze?
- b Zo ja, op welke wijze? Erfenis/schenken.

C. Het bedrijf vóór de bedrijfsovername

- 19.a Hoeveel grond had het bedrijf vóór de bedrijfsovername in eigendom, in pacht, in erfpacht, gehuurd e.d.?
- b Had het toenmalige bedrijfshoofd vóór bedrijfsovername de bedrijfsgebouwen in eigendom, in pacht, combinatie van beide?
 - c Wat was de arbeidsbezetting vóór de bedrijfsovername?
 - d Wat was de produktieomvang vóór de bedrijfsovername?
 - e Welk staltype was er vóór de bedrijfsovername en welke manier van melken? [Deze vraag was gesteld om er achter te komen of de opvolgers bij hun beslissing om het bedrijf over te nemen, rekening hielden met de bestaanszekerheid die het bedrijf al of niet bood. Hoe weten de opvolgers dat het bedrijf bestaanszekerheid biedt? Wat voor een bedrijf is er opgevolgd? Er zijn te weinig goede vragen over dit onderwerp gesteld].
 - f Waren er beperkende bepalingen aangaande het bedrijf? Hinderwet/bestemmingsplan/landschapseisen. [Zie vraag 19e].
 - g Wat was het percentage vreemd vermogen (van het balanstotaal) dat geïnvesteerd was in het bedrijf vlak vóór overname. [Zie vraag 19e] [Beter is te vragen of het bedrijf aan zijn financieringseisen kon voldoen].
 - h Zijn er vóór de bedrijfsovername investeringen gedaan met het oog op de overname? Zo ja waarin [naast de gangbare investeringen].

D. De bedrijfseconomische balans van de opvolger vlak vóór de bedrijfsovername

20. Wat waren uw bezittingen en schulden vlak vóór u zelfstandig ondernemer werd? (Vragen om de fiscale rapporten van de laatste twee jaren vóór de bedrijfsovername. Vragen of op het accountantsbureau om evt. nadere inlichtingen mag worden gevraagd). [Nadrukkelijk vragen naar de juiste hoogte van de balansposten: kas, giro, lopende rekening bank, spaarsaldo, onverdeelde boedels, auto e.d., die op de fiscale rapporten wel eens anders genoteerd staan].

Bijlage 1 (vervolg)

4. De wijze van overname

- 21.a Heeft de fiscale wetgeving invloed gehad op de overnamevorm? [Onduidelijke vraagstelling].
b Zo ja, op welke manier? Erfenis/successie en schenkingsrecht/overdrachtsbelasting/inkomstenbelasting/huwelijksvermogensrecht. [Zie vraag 21a].
22. Op welke manier heeft de overdracht plaatsgevonden? Overdracht ineens (naar vraag 23)/Geleidelijke overdracht (naar vraag 24)/Besloten vennootschap (naar vraag 25).
23. Op welke manier vond deze overdracht plaats? Door gewone verkoop/Verkoop onder beding van lijfrente/idem van een kostcontract/idem van een winstpercentage van het bedrijf/Verkoop onder voorbehoud van vruchtgebruik/idem van bewoning en gebruik/Verkoop in twee etappes/Uitgifte in erfpacht/idem in pacht.
- 24.a Op welke wijze vond deze overdracht plaats? Via een maatschap/v.o.f./comm manditaire vennootschap.
b In welk jaar is de samenwerking (s.w.) begonnen?
c Was de sw-overeenkomst notarieel vastgelegd, anders vastgelegd of alleen mondeling doorgesproken? [Niet te verwarren met vraag 10].
d Was er een regeling gemaakt m.b.t. winstregeling? Zo ja welke. [Soms aangegeven in de fiscale rapporten].
e Wat was de inbreng v.d. vennoten op het gebied van arbeid en vermogen? [Exacte gegevens op het accountantsbureau].
f Was het bedrijf groot genoeg voor een tweede (extra) arbeidskracht? Zo nee, wat is er toen gebeurd? Buitenshuis gaan werken/loonwerk/bedrijf uitbreiden. [Deze vraag hoort ook gesteld te worden bij de loondienstperiode op het ouderlijk bedrijf].
g Is er tijdens het samenwerkingsverband (S.w.v.) grond verpacht aan u? Zo ja hoeveel hectaren tegen welk bedrag?
25. Hoeveel hectaren heeft u overgenomen en hoe heeft u deze overgenomen? In eigendom/pacht/erfpacht/met recht van vruchtgebruik.
- 26.a Heeft u bij de overname v.h. bedrijf ook nog grond bijgekocht of bijgepacht die bij anderen in gebruik was? (evt. verkocht/verpacht).
b Zo ja, hoeveel hectaren tegen welke prijs?
- 27.a Is er bij de bedrijfsovername gebruik gemaakt van: WIR f /de groundbank/bijbeschrijving van rente/borgstellingsfonds.
b Is er bij de bedrijfsovername WIR terugbetaald? f

F. De bedrijfseconomische balans van de opvolger vlak na de overname

28. Wat waren uw bezittingen en schulden vlak nadat u zelfstandig ondernemer werd? (Fiscale openingsbalans en evt. het daaropvolgende fiscale rapport). [Nadrukkelijk vragen naar afspraken die bij de bedrijfsovername zijn gemaakt maar die nog niet doorgevoerd zijn in de fiscale openingsbalans. Vragen naar de juiste hoogte van de balansposten genoemd onder vraag 20].

G Nadere uitwerking van de bedrijfseconomische balans na de bedrijfsovername

- 29.a Voor welke waarde heeft u de volgende onroerende en roerende goederen van het vorig bedrijfshoofd (dan wel maatschap) overgenomen. Grond/gebouwen/pachtersinvesteringen/veestapel/dode inventaris/veldinventaris/voorraden.

Bijlage 1 (vervolg)

- b Tegen welke waarde is overgenomen? Taxatiewaarde/fiscale vermogens waarde/ agrarische waarde/waarde uit het fiscale rapport.
- c Als er een verschil tussen de bedr.ec. waarde en de overdrachtprijs was: Wat is de reden hiervoor? Verrekening uitgesteld loon/bevoordeling om overneming gelijk te maken/om verder te kunnen boeren/e.d.
- 30.a Hebt u bij de bedr.overn. schenkingen in goederen e/o geld gekregen?
 - b Zo ja, van wie? Terwaarde van f
- 31.a Indien het huwelijk samen viel met de bedr.overn.: Zijn er uitgaven gedaan voor de inrichting van een woning?
 - b Zo ja, hoeveel?
 - c Door wie is de woninginrichting betaald? Zelf betaald uit eigen vermogen/ betaald door partner/betaald uit eerder genoemde schenkingen/betaald door anderen/gekocht op afbetaling.
 - d Is de betaling van de wooninrichting vóór of na de bedr.overn. geweest?
- 32. Hoe groot was het bedrag van de overdrachtskosten? Notariskosten/overdrachtsbelasting/schenkingsrechten/e.d.
- 33. Hoeveel vermogen heeft uw partner in totaal in gebracht (inclusief het evt. bedrag betaald voor de woninginrichting) in geld e/o goederen?
- N.B.: De vragen 29 t/m 33 hebben een controlerende functie op de bedr.ec. balans na bedr.overn. De toename v.h. eigen vermogen moet gelijk zijn aan de bevoordeling + schenkingen + WIR-overdrachtskosten.
- 34. Welke regelingen zijn er gemaakt m.b.t. de door u gesloten leningen? (Regelingen: bedrag van de lening, looptijd, rente % of andere tegenprestatie, verplichte/vrijwillige jaarlijkse aflossing).
- 35. Indien als tegenprestatie voor b.v. een lening een kostcontract is gesloten. Wat houdt dat kostcontract in?
- 36. Indien er familieleningen of leningen van particulieren zijn zonder looptijd, zijn deze dan te allen tijde opvraagbaar?
- 37. Aan welke bij vraag 34 ingevulde leningen is gedurende de eerste jaren geen aflossingsplicht verbonden? [De vragen 35, 36 en 37 waren soms moeilijk te beantwoorden door de geënquêteerden, omdat zij niet precies wisten hoe en tegen welke voorwaarden hun bedrijf was gefinancierd vlak na de bedrijfs-overname].
- 38.a Zijn er bij de familielening ook bedragen die na verloop van tijd worden omgezet in schenkingen?
 - b Zo ja, welke bedragen en wanneer.
- 39. Indien u moeite hebt of zou krijgen met het voldoen van uw financiële verplichtingen, welke van de eerdergenoemde aflossingen kunnen dan worden uitgesteld. [Binnen 1 à 2 jaar na de bedr.overn.].
- 40.a Indien u grond en gebouwen pacht, hoeveel bedraagt de jaarlijkse pachtsom?
 - b Is deze pachtsom normaal voor een bedrijf, zoals u hebt, in dit gebied?
 - c Indien de pachtsom die u betaalt verschilt van de gebruikelijke normen, hoe groot zou de pachtsom dan eigenlijk moeten zijn?
 - d Wat is de reden van het verschil tussen de door u betaalde pachtsom en de mogelijke pachtsom? Verrekening uitgesteld loon/bevoordeling om overname mogelijk te maken/andere, nl.
- 41.a Hebt u, behalve financieringslasten en verzekeringslasten, nog andere financiële lasten die jaarlijks terugkeren? [1 à 2 jaren na de bedr.overn.].
 - b Zo ja, welke, en hoe hoog zijn deze lasten?

Bijlage 2 Herwaardering

De bedrijfseconomische balansen wijken in waardering af van de fiscale balansen bij de volgende posten: grond, gebouwen, pachtersinvesteringen, dode inventaris, veestapel, overige bezittingen en maatschapsaandeel.

Immers: de fiscale waardering van deze onderdelen stoelt op de historische kostprijs en loopt per bedrijf uiteen, o.m. afhankelijk van het afschrijvingsstelsel van het desbetreffende accountantsbureau. De bedrijfseconomische waardering gaat echter uit van het principe dat de produktiemiddelen bij aanwending in rekening gebracht dienen te worden tegen vervangingswaarde die voor die produktiemiddelen in het jaar van aanwending gelden.

Teneinde wat uniformiteit in de waardering te verkrijgen zijn de volgende herwaarderingswijzen toegepast.

Grond is gewaardeerd tegen de verkoopprijs van onverpacht, los land in het jaar waarin de bedrijfsovername plaats vond in het gebied rond Zwolle. Ter indicatie: in 1980 varieerde de verkoopprijs van onverpacht, los land tussen f 25.000,- en f 32.000,-; het gemiddelde was f 28.000,-. In 1978 was het gemiddelde f 35.000,-.

Bij de gebouwen is uitgegaan van de waarde op de fiscale balans plus het bedrag wat ontstaat door de LEI-herwaarderingspercentages minus het bedrag wat ontstaat door de LEI-afschrijvingspercentages. Het herwaarderingspercentage houdt rekening met het verloop van de bouwkosten, sinds het stichtingsjaar. Ter indicatie: in 1980/81 was het herwaarderingspercentage 10 à 11% en het afschrijvingspercentage 8 à 9%, in 1981/82 resp. 3 à 4% en 8 à 9%. Moeilijkheden bij de waardering van de gebouwen traden op als er tussentijdse verbouwingen hadden plaatsgevonden of als er delen nieuw waren gebouwd. De waarde werd dan in overleg met de agrariër en de begeleidende accountant van het LEI getaxeerd.

De pachtersinvesteringen werden gewaardeerd zoals de dode inventaris werd gewaardeerd.

De dode inventaris (werktuigen) is enkele keren per soort (en gebruik) werktuig gewaardeerd met inachtneming van een afschrijvings- en herwaarderingspercentage (= indexcijfer van de prijsontwikkeling van werktuigen in de desbetreffende periode). Nadat de boekwaarde is bepaald wordt deze, volgens LEI-afpraak, verminderd met een normatieve WIR-correctie. Uit een aantal herwaarderingsberekeningen bleek dat de nieuw berekende waarde ongeveer gelijk was aan de waarde op de fiscale balans ten tijde van de bedrijfsovername. Daarom is de fiscale waarde van de fiscale openingsbalans als de bedrijfseconomische waarde aangenomen. Ter indicatie: in 1980/81 was het herwaarderingspercentage 6 à 7% en het afschrijvingspercentage 5 à 12% (afhankelijk van het soort en gebruik van het werktuig), in 1981/82 golden dezelfde percentages.

De veestapel is bij de overname gewaardeerd tegen prijzen, die bij het uitwerken van de LEI-boekhoudingen worden gebruikt. Deze prijzen zijn gebaseerd op de marktprijzen en liggen b.v. voor een melkkoe in 1977 op f 1.800,-, in 1978 op f 1.900,- en in 1980 op f 1.950,- (2e kalfskoe). Vaak is een gemiddelde prijs genomen omdat een gedetailleerde omschrijving van de leeftijdsopbouw van de veestapel in de fiscale rapporten (en in het geheugen van de geënquêteerden) ontbrak.

De overige bezittingen zijn in overleg met de agrariër getaxeerd of als er bij de bedrijfsovername door deskundigen was getaxeerd dan is deze waarde genomen.

Bijlage 3 De prijs waartegen de grond werd overgenomen

Uit het onderzoek blijkt dat de prijs waartegen de grond door de opvolger wordt overgenomen, aanzienlijk lager ligt dan de bedrijfseconomische waarde van de grond.

De gerealiseerde overdrachtprijzen van de grond op de zeven bezochte bedrijven die grond hebben overgenomen, is weergegeven in tabel b.1.

Tabel b.1 De overdrachtprijzen per hectare grond op de bezochte bedrijven

Jaar van overname	Gebied van transactie	Overdrachtprijs per hectare
1977	West.IJsselstreek	f 11.700,-
1978	N.W.-Overijssel	" 16.900,-
	West.IJsselstreek	" 16.500,-
1979	N.W.-Overijssel	" 12.700,-
1980	West.IJsselstreek	" 18.400,-
1981	N.W.-Overijssel	" 12.300,-
1982	Veluwe	" 15.100,-
	Gemiddeld	f 14.800,-

De prijs die voor de overige produktiemiddelen wordt betaald, is moeilijk per eenheid uit te rekenen, zodat deze cijfers niet te vergelijken zijn.

Bijlage 4 Steekproeftrekking

De aanvankelijke opzet was dat het onderzoek zich zou richten op bedrijven die recentelijk zijn overgenomen (1980 - 1984) en die tevens behoorden tot de LEI-steekproefbedrijven met financieringsboekhouding.

Dit lukte niet omdat:

- a. de fiscale rapporten en de verslagen van de financieringsboekhouding van het jaar 1983/84 niet aanwezig waren op het moment dat de veldwerkzaamheden startten.
- b. er een te geringe keuze was binnen één district van de buitendienst van het LEI, aan steekproefbedrijven die tijdens de bedrijfsoverdracht in de financieringsboekhouding waren opgenomen 1).
- c. er een basis van vertrouwen was vereist met de te bezoeken agrariërs om de benodigde (persoonlijke) financiële gegevens te verzamelen. Het was dus gewenst dat een accountant van de buitendienst van het LEI, die het vertrouwen genoot van de te bezoeken agrariër mij vergezelde op bedrijfsbezoek. De keuze binnen één district werd hierdoor sterk beperkt.

Uiteindelijk zijn er tien bedrijven bezocht die overgenomen zijn in het tijdvak 1977 - 1982 en die tevens een goede relatie hadden met de accountants van het LEI-kantoor te Zwolle. Zeven van deze bedrijven behoorden tijdens de bedrijfsovername niet tot de LEI-steekproefbedrijven met financieringsboekhouding.

1) Het blijkt dat het aantal bedrijven in de LEI-steekproef, die vijf jaar of korter geleden zijn overgenomen daalt (in 1978/79 waren er 101 steekproefbedrijven, in 1979/80 86, in 1980/81 76, in 1981/82 67 en in 1982/83 66). Voorts blijkt ook dat de jaarlijkse landelijke bedrijfsovernamen dalen (mutatie onderzoek 1983, LEI/CBS).

Bijlage 5 De correlatie-coëfficiënt

Ter beoordeling van een al of niet aanwezige lineaire samenhang (of correlatie) tussen twee variabelen in één steekproef is de (steekproef) correlatie-coëfficiënt gedefinieerd.

Correlatie-coëfficiënt =

$$\frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

n = het aantal waarnemingen.

i = de loopvariabele.

x_i, y_i = twee variabelen uit één steekproef.

\bar{x}, \bar{y} = het gemiddelde van de twee variabelen.